

השותפות האסטרטגית בין ירדן לישראל מזווית-ראייה היסטורית

אלכסנדר בליי

שלטונות המנדט הבריטיים הולידו עוד בשנת 1920 את השילוש בליינתק של ישראל, הממלכה ההאשמית של ירדן והפלשתינים. מיום שהחליטו הבריטים לחלק את שטח המנדט שהוגדר כ"ארץ-ישראל" לשתי ישויות – יהודית והאשמית, הם הניחו למעשה את הבסיס לשיתוף-פעולה ולאינטרסים משותפים בין שני הצדדים, ששמו מבטחם בבריטים מול הלאומנות הערבית האנטי-בריטית. פרשה היסטורית ישנה זו היא הבסיס ליחסים שיידונו במאמר זה. ישראל והממלכה ההאשמית של ירדן נהנו משנים רבות של שיתוף-פעולה פורה.

המנהיגות של שני הגופים השתדלה לתאם את מדיניותה, בניסיון לצמצם ככל האפשר את הסיכונים ההדדיים באזור הפכפך זה, עוד לפני הקמתה של מדינת ישראל ב-1948 וההכרזה על עצמאות ירדן ב-1946. גם הנתק במגעים בדרג בכיר בין שתי המדינות, בין החתימה על ההסכם לאי-התקפה משנת 1950 לחידוש המשא-ומתן הישיר ב-1960, לא ביטא שינוי מהותי באינטרסים ההדדיים הבסיסיים.

במאמר זה יוגדרו התפיסות והאינטרסים ההדדיים, המהווים בסיס לשותפות האסטרטגית בין ישראל לירדן, ויתוארו הפרשנויות והיישומים שלהם במשך השנים, מאז החלו בצורתם הנוכחית. ננתח אמנם את התפיסות ההדדיות, אבל נעסוק גם בהנחה שהאינטרס הבסיסי שקשר את ישראל וירדן עד כה היה האינטרס הביטחוני ורצון ההישרדות. אחת השאלות העיקריות שתיבחן בהקשר זה היא הסיכונים – מחוץ ומבית – הנשקפים לשתי המדינות ולשני המשטרים. המאבק היומיומי להישרדות בסביבה עוינת הידק את הקשרים ביניהן והעלה אותם לדרגה של ברית אסטרטגית איתנה, המתחילה להיחשף רק עכשיו. מסגרת זו בנויה משלושה מרכיבים: אינטרסים לאומיים של כל אחת משתי

ט קט החתימה על הסכם השלום בין ירדן לישראל, באוקטובר 1994, חשף את אחד הסודות הגלויים ביותר בפוליטיקה של המזרח התיכון: העבותות האיתנים המקשרים בין ישראל לירדן. קשרים אלה החלו להיווצר במלוא הרצינות עוד בקיץ 1960, במשא-ומתן בין קציני צבא בכירים, בעקבות מחדל מודיעיני חמור של ישראל בתחילת 1960, ורצח ראש-ממשלת ירדן באוגוסט 1960. המנצחת הברורה בשני המקרים היתה הקהילה הערבית המאוחדת (קע"ם), איחוד בין מצרים לסוריה שהחזיק מעמד מ-1958 עד 1961). הערוץ הישראלי-ירדני שנפתח בעקבות האיום המשותף על שתי המדינות, התפתח והיה לבימה ישירה, חשאית וסדירה של מגעים בדרג של המלך וראשי-ממשלה, שהחזיק מעמד גם אחרי שתי מלחמות ואתגרים פוליטיים לא מעטים. היסטוריה זו, של ארבעים שנה בין שתי אויבות מוצהרות, ועם זאת שתי שותפות בברית אסטרטגית אזורית, היתה פרי תחושה עזה של מטרות משותפות, אינטרסים עכשוויים, והכרה שכל איום עתידי על אחת מהן עלול להשפיע, בסופו של דבר, גם על גורלה של שכנתה. לפיכך, כשאנו באים להעריך את מרכיבי הקשר הזה, יש לבחון את האינטרסים הלאומיים שהביאו לשיתוף-פעולה בין שתי השותפות, את קשת האינטרסים ההדדיים, ולבסוף – כיצד באו אינטרסים משותפים אלה לידי ביטוי בסדרה של משברים אזוריים.

ד"ר אלכסנדר בליי שימש יועץ ראש-הממשלה לענייני ערבים מ-1990 עד 1992, וכיום הוא ראש המחלקה ללימודי המזרח התיכון במכללת עמק יזרעאל. א"ב ערך מחקרים והורה באוניברסיטת קולומביה בניו-יורק, ובאוניברסיטאות טורונטו ויורק בקנדה, ופרסם ספר על דפוסי הירושה בבית המלוכה הסעודי, ומאמרים רבים על ענייני ערב הסעודית, ירדן והפלשתינים. מסמך זה יראה אור באוגוסט כנייר עמדה (באנגלית) מטעם מרכז אריאל למחקרי מדיניות ואסטרטגיה.

המדינות, והאינטרס המשותף, כפי שהוא בא לידי ביטוי במשך כל ההיסטוריה, במהלכים פוליטיים גלויים ובהסכמים הדדיים חשאיים כאחד.

שלבם בהתפתחות ההיסטורית של היחסים בין ישראל לירדן

אשר מעריכים אינטרסים הדדיים ולאומיים, ועל אחת כמה וכמה – יחסי גומלין בין אינטרסים לאומיים, יש להגדיר תחילה את חופש ההחלטה של כל אחד מהצדדים. אין ספק שמאז 1948 נאלצה ישראל לשקול את התגובות החיצוניות להחלטותיה המדיניות, אבל ההחלטה הסופית בנוגע לביטחון הלאומי נשארה בידי הנהגתה. במובן זה, יש לחלק את ההיסטוריה הפוליטית של ירדן לשתי תקופות: מ-1946 עד 1960, כשחלק מסוים מהאחריות לביטחונה של הממשלה הוטל על בריטניה, ובמידה פחותה – על ארצות-הברית, ומ-1960 ואילך, אחרי היעלמותה החשאית, ואחר כך הגלויה, של ערובה מערבית ברורה לקיומה של ירדן. שינוי מהותי זה במעמדה האסטרטגי של ירדן שכנע את חוסיין, המלך הצעיר, בצורך לחדש את היחסים החשאיים, אבל בדרג בכיר, עם ישראל, בתקווה למאמץ מתואם למתן ערובות הדדיות להישרדות בסביבה עוינת.

רבות משכונותיה הערביות, ולעתים גם מדינות בלתי מזדהות וקומוניסטיות, האשימו את ירדן מאז הכרזת עצמאותה, ב-1946, ובמידה פחותה – עד היום, שהיא כלי-שרת של המערב. ברית-המועצות אף הרחיקה לכת והשתמשה בזכות הווטו שלה כדי לדחות את בקשתה הראשונה של ירדן להתקבל כחברה באו"ם, ב-1946. הסובייטים טענו אז שירדן תלויה בבריטניה עד כדי כך שאי-אפשר להגדיר אותה כמדינה "עצמאית". ברית-המועצות חזרה בה מהתנגדותה ב-1956, אחרי הדחתו של הקצין הבריטי בדימוס ששימש רמטכ"ל הלגיון הערבי (הירדני). אבל, על אף ההיחלשות ההדרגתית אך הניכרת לעין של היחסים בין ירדן למערב ב-1956, נהנה המשטר האשמי מסיוע צבאי נכבד מן המערב, כולל שיוגר כוחות בריטיים אחרי המהפכה האנטי-האשמית בעירק, ב-1958.¹ אין כמעט ספק שסיוע חירום צבאי זה סייע לירדן להתגבר על הגל האנטי-האשמי.

היחסים בין שתי המדינות לבשו צורה בסדרה ארוכה של משברים שבהם היה מעורב תמיד צד שלישי, ושדחפו תמיד אל קדמת הבימה את שאלת עצם קיומו של אחד השותפים, או של שניהם. ייתכן, שההוכחה המרשימה ביותר לצורך לגייס את ישראל כקו הגנה חשוב לממלכה האשמית של ירדן, ניתנה באוגוסט 1960, עם תחילת המגעים הצבאיים המשמעותיים בין ירדן לישראל. מנקודת ראותה של ישראל, היזמה הירדנית לא יכלה לבוא במועד מתאים יותר: השנה היא החלה במתיחות שהשתררה בפברואר-מרס 1960 בין מצרים לישראל, שגבלה כמעט במעשי איבה גלויים.² המשבר החל אחרי סדרת התנגשויות בין ישראל לסוריה, שהיתה אז חלק מקע"ם. המצב הידרדר עד כדי ריכוזי כוחות לאורך הגבול הישראלי-מצרי. המשבר של 1960 חידד בישראל את ההכרה בחולשותיה, הטעונות תיקון, נוכח דרך החשיבה הישראלית של "אין בררה".

המשבר חשף גם מחדל מודיעיני חמור בישראל, שבעטיו גישה ישראל באפלה במשך רוב המשבר, בכל הנוגע לנוכחות המצרית בסיני. על יסוד הלקחים מהמשבר הצבאי ב-1960 סבר נאצר, נשיא קע"ם, שישראל חסרה את התכונות הדרושות כדי להפוך את ה"קאזוס בלי" המוצהר שלה למלחמה של ממש במלוא ההיקף. וכך אירע, שמפברואר 1960 עד יוני 1967 האמין נאצר שמצור ממושך על ישראל, בשילוב עם חוסר-האונים הדיפלומטי והצבאי שלה, יביא להתמוטטותה, ואחרי כן גם להכנעתה של הממלכה האשמית. המלך הבין היטב את כללי המשחק שנוצרו בהדרגה בין ישראל למצרים אחרי 1960 ואת הצורך של ישראל בשותף אסטרטגי כלשהו. לכן, אחרי רצח ראש-ממשלת ירדן בידי סוכנים סוריים באוגוסט 1960, (שפעלו מחלקה הצפונית של קע"ם, דהיינו, מסוריה), החל חוסיין להפוך את האינטרסים המשותפים לו ולישראל לברית. הוא תכנן אמנם פעולת תגמול נגד סוריה, אך הבין שפעולה כזאת נדונה לכישלון ללא שיתוף-פעולה מסוים מצד ישראל.³

החלטתו של חוסיין, בספטמבר 1963, לפתוח ערוץ משלו אל ישראל, נוסף על הערוץ של קציני הצבא הבכירים שהוקם ב-1960, היתה תוצאה של קח ותן מכאיב. מצד אחד, אזרחיו הפלשתיניים – עוינים, חתרניים וחשופים להסתה מבחוץ, ומצד שני, ישראל, שיש לה מחשבות משלה לגבי הגדה המערבית, מחפשת דרכים לתקן את הכישלונות הצבאיים של 1948, אבל יש לה גם עניין רב בהמשך קיומה של הממלכה. המלך בחר בקטנה שבשתי הרעות, ואין ספק שהחלטתו גרמה למשבר באפריל 1963. המשבר נבע מההכרזה על איחוד ערבי חדש בין מצרים, סוריה ועירק. ההכרזה חוללה מהומות בגדה המערבית, במטרה לחוץ על המלך להצטרף לאיחוד. המצב גרר אחריו התלקחות גדולה עוד יותר – ישראלית-ירדנית, ובגדה המערבית – באפריל ובמאי 1963, שאיימה על קיומה של הממלכה והניעה את כל המשתתפים להעריך מחדש את מדיניותם באזור. באפריל 1963 ניתח חוסיין את הנסיבות, והגיע למסקנה שמפגש האינטרסים ההאשמיים הבסיסיים עם ישראל עשוי להוכיח את תועלתו פעם נוספת. ברי שכאשר החליט המלך לחדש את המשא-ומתן עם ישראל בדרג בכיר, הוא היה מודע היטב למחשבותיה בנוגע לגדה המערבית, ובכל זאת סבר שגם נוכח האיום שהגדה המערבית תילקח ממנו, הסכנה לממלכתו במקרה כזה תהיה קטנה יותר מאשר אילו נשאר ללא כל שותפים אסטרטגיים.

חרף ההכרה ההדדית הגוברת של ישראל וירדן באינטרסים המשותפים שלהן ופתיחת ערוצי תקשורת נוספים, ביצעה ישראל מספר פעולות תגמול קשות בירדן בין 1965 ל-1967, בעקבות התקפות בלתי-פוסקות של טרוריסטים מסתננים. מבחינתה של ירדן, המדכאה ביותר מכל פעולות התגמול היתה הפשיטה על סמוע, ב-13 בנובמבר 1966. היקפה הנרחב של הפעולה המחיש את נחיתותה של ירדן מול היכולת הצבאית של ישראל, והניעה את המלך להעריך מחדש את מדיניותו, הן כלפי ישראל והן כלפי הפלשתינים.

עד 1967 לא היתה ישראל לבדה האויבת המוצהרת של מצרים. הנשיא גמאל עבד אל-נאצר הגדיר משטר לגיטימי במזרח התיכון כמשטר ערבי, מוסלמי סוני, רפובליקני, סוציאליסטי, ושאינו מזדהה במדיניות החוץ שלו עם אף

¹ Michael Oren, "Israel and the Question of Overflights to Jordan 1958," *Israel Studies*, Vol. 1 (1991).

² משה אי גלבו, **שש שנים, שישה ימים: מקורותיה וקורותיה של מלחמת ששת הימים** (תל-אביב: עם ערב, 1968), עמ' 23; יצחק רבין, **מנקס שירות** (תל-אביב: מעריב, 1979), כרך 1, עמ' 106; לאורך כל התיאור שלו מתייחס רבין לאירועים אלה כאילו אירעו בינור. אך רק תאריך הפשיטה הישראלית נכון. אבל אם נתייחס לפברואר, ולא לינואר, התיאור יהיה נכון; אבנר יניב, **פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל** (חיפה: אוני חיפה, 1994), עמ' 155; אלי זעירא, **מלחמת יום כיפור – מיתוס מול מציאות** (תל-אביב: ידיעות אחרונות, 1993), עמ' 28.

³ משה ז"ק, **המלך חוסיין עושה שלום** (רמת גן: מרכז ב"סא, 1996), עמ' 40.

אחת מהמעצמות הגדולות. על-פי הגדרה זו הפכה ירדן, לצדה של ערב הסעודית, לאויבת הראשית של המשטר הנאצרי במצרים. ישראל, כמובן מאליו, היתה סמל הנוכחות הזרה במזרח התיכון, ולטעמו של הנשיא נאצר צריך היה להשמיד את "הישות הציונית", כפי שכונתה. מפגש אינטרסים, לכאורה, זה, התחזק עם הקמתה של קע"ם ב-1958. איחוד זה, שחסר את השלמות הטריטוריאלית הדרושה ליצירת רציפות, בגלל ירדן, היווה סיכון ביטחוני חמור לישראל. גם פירוקו של האיחוד, ב-1961, לא ביטל את חשיפתן של שתי המדינות להסתה מצרית ולא הפסיק את ההכנות לסיבוב הבא של מעשי איבה. המהפכה בתימן ב-1962, והאפשרות שמצרים תשתלט על המעבר האסטרטגי בים סוף אל נמלי אילת ועקבה, הבליטו פעם נוספת את הצורך במסגרת אסטרטגית לשיתוף-פעולה בין שתי המדינות.

שקיעתה ההדרגתית של ההשפעה המצרית על מדינות ערב, שהחלה אחרי התבוסה במלחמת ששת הימים, נעשתה משמעותית יותר לאחר שמצרים החלה בתהליך דיפלומטי עם ישראל. מדיניות כזאת לא היתה מקובלת קודם לכן על מצרים עצמה, ולא כל שכן על מדינות ערביות אחרות. אבל בין השנים 1973 עד 1979, כשמצרים איבדה את מעמדה בין מדינות ערב, שאפה ערב הסעודית לרשת את כיסאה הנתוש של מצרים בזכות עצמתה הכלכלית. יתר על כן, חרף עודפי הנפט שהחלו להיווצר ב-1980, מלחמת אירן-עירק, וניסיונותיה המוצלחים של מצרים לחזור אל חיק מדינות ערב אחרי 1982, לא הצליחה מצרים להשיב לעצמה את מעמדה כמנהיגה הבלתי מעורערת של הערבים, בהנחה שעמדה מעין זו היתה קיימת עדיין. למעשה, כיום יש לעולם הערבי שתי מנהיגות מובהקות: סוריה, על סמך זכות הוותק שלה כלפי ירדן ולבנון, ומצרים, בזכות השפעתה הרבה על אש"ף.

ירדן הפיקה תועלת גם מהמציאות החדשה שנוצרה אחרי מלחמת ששת הימים. המשטר בירדן, מלוכה פרר מערבית, נחשב למשטר לא לגיטימי, על-פי המושגים הנאצריסטיים שלפני 1967. אחרי המלחמה הפך הגיבוי המתמשך של ארצות-הברית לירדן מנטל לנכס, מבחינתה של מצרים. מעמדה של ירדן השתנה אפוא: מיעד לתחרות מצרית, ומדינה שעד 1967 לא מילאה אחר דרישות הקונסנסוס הערבי במשטר הנאצרי, הפכה ירדן למדינה העשויה לקדם את האינטרסים של מצרים. שינוי דרמטי זה באופי היחסים ביניהן בולט לעין מתוך יחסן של מצרים וירדן כלפי הפלשתינים בירדן. לפני מלחמת ששת הימים ראתה מצרים בפלשתינים, ובייחוד את אלה שהתגוררו ברצועת עזה, כלי שימושי במאמצי החתירה שלה תחת המלוכה של חוסיין המלך. פלשתינים אלה, שנהנו מתמיכתה של מצרים, הסתננו לשטחה של ישראל וחזרו לגדה המערבית, וכך חשפו את ירדן לפעולות תגמול מצד ישראל. הממלכה סבלה יותר מפעם אחת ממהומות של הפלשתינים, בהשראה ישירה או עקיפה של נאצר, מהומות שהסתיימו לעתים בשפיכות-דמים. המפגינים קראו בדרך כלל לאחוזות ערבית, ואימצו לעצמם עקרונות נאצריסטיים שעמדו בסתירה, כמובן, למשטר ההאשמי. על בסיס מדיניות אידיאולוגית ומעשית זו הוטחו במלך האשמות מילוליות רבות, ולעתים אף נעשו ניסיונות להתנקש בו. המצב החל להשתנות תחילה לאחר החתימה על ההסכם

הצבאי המצרי-ירדני, ב-30 במאי 1967, ולאחר שיתוף-הפעולה הצבאי במלחמת ששת הימים ובמלחמת ההתשה. ובכל זאת, כפי שאפשר ללמוד מהתנהגותה של ירדן בתחום הצבאי והמדיני בתקופת מלחמת ההתשה (1969-1970), לא היתה לה כל אמתלה לסבול פגיעה כלשהי מצד ישראל בריבונותה. ולכן, יהיו אשר יהיו הסיבות לפגיעות כאלה מצד ישראל (והסיבה היתה בדרך כלל התקפות טרור על אדמתה שבאו מירדן), ירדן נלחמה תמיד כדי להגן על שטחה. יש להניח שהלחימה האמיצה של הירדנים בכראמה (מרס 1968), ממחישה את עמדתה זו של ירדן.

הנוכחות הצבאית של אש"ף בירדן, שהייתה שורשים אחרי יוני 1967, וכן ניסיונו של אש"ף להפיל את המשטר ההאשמי במלחמת האזרחים ב-1970, הידוע כ"ספטמבר השחור", לא זכו לתמיכה ניכרת מצד מצרים. יתר על כן, מצרים ניסתה לתווך ולפשר בין המשטר ההאשמי לבין ראשי אש"ף, כדי שכוחות אש"ף יוכלו להמשיך ולפעול מירדן נגד ישראל, ועם זאת לא יסכנו את ממשלתה. סביר מאוד להניח שמדיניות זו היתה פרי העניין שהיה למצרים למנוע מישראל ומירדן למצוא ביניהן שפה משותפת פעם נוספת, צעד שלא ישרת את מצרים ואת אש"ף. אולם מותו של הנשיא נאצר, בשלבים האחרונים של ניסיון התיווך המצרי, העניק לירדן זמן מספיק כדי לדכא את מלחמת האזרחים ביד ברזל, על אף פלישתה של סוריה לשטחה באותה התקופה. "ספטמבר השחור" היה לא רק ניצחון מקומי של ירדן, אלא שימש גם הוכחה שירדן חופשית עתה לפעול נגד כל איום על ממשלתה מבלי לחשוש מצעדים של גורם חיצוני כלשהו, בניגוד למצב ששרר לפני 1967. זאת ועוד, שיתוף-הפעולה האסטרטגי הישראלי-ירדני, בעידודה הנמרץ של ארצות-הברית, חיזק עוד יותר את חופש הפעולה של הירדנים. ניסיונותיה של סוריה להרחיב את היקפה של מלחמת האזרחים לסכסוך אזורי, מתוך כוונה להשתלט על שטחים ירדניים, נכשלו אפוא. הפעם מילאה ישראל תפקיד מרתיע מרכזי נגד הסורים, ובאלצה אותם לסגת, הכריחה אותם להכיר בציר הירדני-ישראלי-אמריקני הגלוי למחצה. קואליציה זו כפתה על הכוחות הסוריים לסגת משטחה של ירדן אחרי פלישה שנמשכה חמישה ימים. התקרית הוכיחה לא רק את הקשר ההדוק בין ירדן לישראל, אלא הבלטיה גם את היסוד המוצק שעליו מושתת הקשר: תמיכה של ארצות-הברית, הנובעת מהצורך שלה להגן על ירדן הפרר מערבית מבלי לערב בכך שום חייל אמריקני. יתר על כן, ההצלחה הירדנית-ישראלית-אמריקנית המשותפת חידדה עוד יותר את המציאות שנוצרה אחרי מלחמת ששת הימים: קואליציה אנטי-מערבית בראשותן של מצרים או סוריה לא הצליחה לגייס את המשאבים הדרושים להשמדתן של ישראל או של ירדן.

מאמצייהן הצבאיים של מצרים וסוריה במלחמת יום כיפור, באוקטובר 1973, לא נתפסו עוד כמאמץ צבאי בין-ערבי מתואם במטרה להביס את ישראל בראשות מצרים, כמו במלחמת ששת הימים. מלחמת יום כיפור היתה – יותר מכל דבר אחר – תולדה של אינטרסים לאומיים סוריים-מצריים משותפים שנועדו להשיג הישגים דיפלומטיים, ונבעה משש שנות תסכולים והשלמה עם הגורל. אין ספק שירדן לא היתה שותפה לתחושות אלה, וברי שלא הצטערה יותר מדי על ש"איבדה" חלק גדול מהאוכלוסייה הפלשתינית שלה לטובת ישראל, במלחמת

ששת הימים. החשש החמור ביותר של ירדן ב-1973 היה שהמלחמה תחזיר את הגדה המערבית לידיה. יתר על כן, התרחקותן של שתי מדינות אלה מן העניין הערבי הכללי צמצמה את הסכנה שירדן תיענש מפני שאינה נוטלת חלק במהלך ערבי. ההוכחה הראשונה להתפתחותו של דפוס זה הסתמנה בניסיונה הכושל של סוריה להתערב במלחמת האזרחים בירדן ב-1970, למען האינטרסים שלה ולא של הפלשתינים. גורמים אלה סייעו בידי חוסיין לקבל על עצמו סיכון חסר-תקדים,⁴ לו ולממלכה ההאשמית, ולהיפגש עם ראש-הממשלה גולדה מאיר בסוף ספטמבר 1973, ערב מלחמת יום כיפור, ולהזהיר אותה מפני ההתקפה הערבית על ישראל הממשמשת ובאה. אין צל של ספק שהמלך סיכן בכך את עתידו הפוליטי ואת הלגיטימיות שלו על מנת להציל את בעלת-בריתו הקרובה ביותר, ועל-פי מיטב המסורת האצילית הבדואית החזיר לישראל חוב של כבוד משנת 1970, שעה שישראל הצילה את משטרו. ירדן נמנעה – רשמית – מלהשתתף במלחמת יום כיפור, והסתפקה במשלוח יחידות אחדות לחזית רמת-הגולן. אין ספק שיש לראות את שתי הפרשות – של 1970 ושל 1973 – כשני צדדי של אותו המטבע: הערובה הביטחונית ההדדית, הירדנית-ישראלית, בפעולה. גם הפעם, אחרי שבע שנים בערך, שבהן לא עמדה ערובה הדדית זו במבחן, פרץ משבר חמור שהבליט אותה. המטוסים הישראליים שהיו בדרכם להפצצת הכור הגרעיני העירקי ב-1981 נצפו על-ידי המלך בכבודו ובעצמו, אבל שום פעולה ערבית לא ננקטה נגדם. עובדה זו מלמדת כי רמת המוכנות של הירדנים להסתבך בעימות צבאי נוסף ירדה מאוד ברגע שהמלך התרשם שהמטוסים אינם מתכוונים להפציץ מטרות בממלכתו.

מערכת נוספת של תהליכים פוליטיים סייעה לירדן לשפר את יחסיה עם ישראל, וזו היתה גם תוצאה של שלושה תהליכים חופפים. ראשית, לאחר שישראל הביסה את הקואליציה בראשות נאצר ב-1967, נפגעה יוקרתם של מצרים ונשיאה פגיעה חמורה ביותר. יוקרה זו היתה בנויה על המיתוס שמצרים הביסה את ישראל ואת הצרפתים והאנגלים ב-1956. מיתוס זה סיפק לנאצר במשך זמן רב בסיס להגדרת הלגיטימיות הערבית, ובתוך כך להכריז על חוסר הלגיטימיות של המשטר ההאשמית. שנית, מותו של נאצר (ב-1970) סילק מעל הכימה מנהיג כריזמטי והעלה לשלטון דמות חלושה יותר. הנשיא סאדאת (1970-1981) מעולם לא תפס את עמדת המנהיג הבלתי מעורער של הערבים, וכך השאיר יד חופשית יותר למנהיגים אחרים במזרח התיכון. שלישית, סאדאת סילק מחסום פסיכולוגי גבוה מאוד (ב-1971), כאשר הזכיר בפעם הראשונה יזמת שלום אפשרית. מעתה והלאה כבר אי-אפשר היה להימנע מהשימוש במונח "שלום". אין ספק שמגמה זו התחזקה אחרי מהלכי השלום הגלויים הראשונים בין מצרים לישראל, ב-1977. השינוי במעמדה של מצרים בזירה הפנים-ערבית, וכן יחסיה המשתפרים עם ארצות-הברית והלגיטימיות הגוברת של בתי-המלוכה השמרניים בערב הסעודית וירדן, לא הצטמצמו לתיאוריה אידאולוגית גרידא. השינויים האלה הציתו שתי התפתחויות נוספות שניוונו ממקורות שונים: העימות בין ערב הסעודית למצרים בשאלת המנהיגות של העולם הערבי (1973-79), וההסכם בין מדינות ערב "לא לעשות רע" סביב המגעים בין חוסיין לישראל. זאת ועוד, שקיעת מעמדה של מצרים

בתוך המעגל הפנים-ערבי ועלייתה של ערב הסעודית השמרנית עודדו את ירדן לנקוט מדיניות עצמאית גם כלפי השאלה הישראלית.

היחסים ההדוקים מאוד שהתפתחו בין ירדן לישראל הניעו – בטעות – מנהיגים מסוימים בישראל להכריז על "האופציה הירדנית". הם סברו, בתמצית, שאם ישראל תיסוג מהשטחים, ירדן תחזור אליהם ותשליט בהם מחדש את המשטר ההאשמית, בשם זה או אחר, ותפטור את ישראל מהצורך לטפל באוכלוסייה הפלשתינית. עמדה זו, שהגיעה לשיאה באמצע שנות השבעים, ועברה מן העולם מכל בחינה ציבורית ב-1977, עם עלייתו של גוש הליכוד לשלטון, התעלמה משני מכשולים. ראשית, הדילמה של חוסיין, כפי שהוגדרה במקום אחר במאמר זה, שאפשרה לו לשתף פעולה עם ישראל בצורה מלאה רק כל עוד שיתוף-הפעולה הזה היה חשאי. ושנית, ועידת הפסגה הערבית שכונסה באוקטובר 1974 בראבאט, מרוקו, הכריזה כי אש"ף "הוא הנציג הלגיטימי היחיד של העם הפלשתיני". המלך לא יכול היה לסכן את הלגיטימיות שלו, שזה עתה רכש אותה, ולגנות קונסנזוס ערבי, בין שהוא מוצא חן בעיניו ובין שלא. חסידי "האופציה הירדנית" חזרו על שגיאתם בתחילת 1987. באפריל באותה השנה הגיע שמעון פרס, שרהחוף של ישראל דאז, להסכם עם חוסיין המלך במספר עניינים נוהליים בקשר לכינוס ועידה בינלאומית שתדון בשלום במזרח התיכון. הסכם זה מעולם לא שימש בסיס לשום הבנה פומבית בין ישראל לירדן, מאותן הסיבות המסורתיות.

משבר אחר שהעסיק את שני הצדדים פרץ ב-1987-88. המלך העריך הפעם שהמרכיב הפלשתיני מהווה איום אסטרטגי חמור, וניתק את עצמו לחלוטין מהאינטרסים של ישראל. במשך שנים אחדות, בין 1987 ל-1993-93,⁵ נאלצה ישראל להיאבק באינתיפאדה הפלשתינית בשטחים ולהתמודד מול ניסיונותיו של אש"ף בזירה הדיפלומטית לערער את הלגיטימיות שלה, כשהוא נתמך לעתים על-ידי כוחות אירופיים. והנה, בקיץ 1988 הכריז המלך שהוא מוותר על כל קשר לשטחים, על אף עשרים שנות שיתוף-פעולה בין ישראל לירדן ביהודה ובשומרון (1967 עד 1987), ובסופו של דבר הביע תמיכה חד-משמעית במדינה פלשתינית בראשות אש"ף. אין ספק שהמהלכים שלו הוכתבו על-ידי חששו שההתקוממות תגלוש גם אל הגדה המזרחית. ללא תמיכה גלויה וברורה של אש"ף, יכול היה המלך לצפות להתקוממות גם בארצו, מבלי ליהנות משום סיוע מצד ישראל, מאחר שישראל עצמה לא הצליחה למצוא כל פתרון. המהלכים של חוסיין בתקופת ההתקוממות התנהלו לפי המתכונת המוכרת של יחסיו עם ישראל: בכל פעם שהיה צורך לבטא עמדה פומבית – ללכת במסלול הקונסנזוס הערבי. בכל פעם שישראל יכולה לעזור, ורצוי בחשאי – לבקש ממנה עזרה.

הכרעה דומה בין עמדה פומבית לבין לגיטימיות כל-ערבית הכתיבה גם את התנהגותו של המלך בשני המשברים שבהם היתה הממלכה מעורבת. מ-1980 עד 1988, בימי מלחמת אירן-עירק, ובמשבר המפרץ ב-1990-91, נקט חוסיין עמדה פרו-ישראלית ברורה וחד-משמעית. במלחמת אירן-עירק נגזרה עמדה זו מן הצורך שלו לעזור לעירק מול הקואליציה האירנית-סורית. סביר מאוד להניח שעמדה זו לא עמדה בסתירה לצורה שבה פירשה ישראל

⁴ ביקור סודי זה התפרסם בשנים האחרונות. מרד כי גזית, פקיד ישראלי בכיר, שהיה שותף לכל המגעים המדיניים בזמן נס, אישר בסופו את קיומה של הפגישה ואת משמעויותיה: **הארץ**, 26 במאי 1998.

⁵ יש סבורים שהאנתיפאדה באה לקצה ב-1992, עם עלייתה לשלטון של ממשלת מרכז-שמאל בישראל. אחרים סבורים שהיא הסתיימה עם חתימת הסכמי אוסלו ב-1993.

מנועים מלהביע את הרגשות הלאומיים שלהם. המשטר ההאשמי עודד את השתלבות אזרחיו הפלשתינים במרקם החברה הירדנית, ושלל מהם כל ביטוי לאומי נבדל. "ירדניזציה" זו, שלעתים אף נכפתה בכוח, יצרה דיאלמה פוליטית ואידיאולוגית ראשונה במעלה, בייחוד אחרי הקמת אש"ף ב-1964. השאלה היא, בתמצית: "היכן היא פלשתינית?", ומכאן נגזרת גם השאלה הבאה: "מי מייצג את הפלשתינים?"

במבט לאחור, אפשר לומר שבפני אש"ף עמדו שתי שאלות עיקריות: הנוכחות הצבאית שלו במדינות הגובלות בישראל וההכרה הדיפלומטית בו, במקביל לדה-לגיטימציה של ישראל. אין ספק ששני אתגרים אלה שיקפו אינטרסים פלשתיניים ייחודיים. לעתים הם עמדו בסתירה לאינטרס הירדני והלבנוני לא להיקלע לעימות עם ישראל, ולעתים נלוו להם פיתוח מנגנון יחסי חוץ עצמאי, חופשי מכל מעורבות ערבית.

אינטרסים ייחודיים אלה, בשילוב עם העובדה שאש"ף נמנע, במשך שנים, מהגדרה פומבית של היעד הטריטוריאלי שלו, מבהירים מדוע ניסה הארגון להרחיב את הריבונות שלו על ירדן בשנים הראשונות אחרי המלחמה. דיכוי הנוכחות הצבאית של אש"ף בירדן אחרי מלחמת האזרחים (פברואר 1970 עד יולי 1971), הבלית את הצורך לשנות את הטקטיקה ולהדגיש את סוגיית ההכרה הבינלאומית. אין ספק שהכרה זו, שברבות השנים התייצבה ברמה של המדינות המערביות, הסובייטים וארגונים בינלאומיים שונים, הוסיף לראיית הפלשתינים את עצמם כעם נפרד בין העמים הערביים.

ובכל זאת, איכשהו היה קל יותר להכיר בישות נבדלת תחת כיבוש ישראלי, מאשר בגדה מזרחית עם רוב פלשתיני, אבל תחת שלטון ערבי. ואכן, ההכרה הבינלאומית בארגון הדהדה בשטחים, ומועמדי אש"ף זכו בבחירות למועצות המקומיות שנערכו באפריל 1976. על אף מאמציה של ירדן לקיים את השפעתה בקרב האוכלוסייה הפלשתינית, היה אש"ף מקובל בדרך כלל כנציגם של הפלשתינים. הישגים אלה ליוו ניסיונות חוזרים ונשנים להשיג הכרה, והגיעו לנקודת-מפנה חשובה בקיץ 1981: ישראל הכירה במעמדו של אש"ף בהסכימה להפסקת-אש, אחרי עשרה ימי לחימה לאורך גבול ישראל-לבנון. מעמד מדיני חדש זה, נוסף על האיום הצבאי, היה אחד המניעים העיקריים לפלישתה של ישראל ללבנון כעבור שנה, שנועדה לעקור את אש"ף מלבנון, שם השתקע אחרי גירושו מירדן.

מעמדו והשפעתו של אש"ף דעכו אחרי השמדת התשתית והבסיסים שלו בלבנון וגירוש אנשיו ממנה. סוריה וירדן, שלשתיהן היה עניין להחליש את מעמדו של יאסר ערפאת, עודדו את הגופים שהתנגדו לו: אל-פתח, אבו מוסא (מאי 1983) ואבו זעים (אפריל 1986). אש"ף, שהכיר בחולשתו, הסכים לעשות יד אחת עם ירדן ולהקים משלחת ירדנית-פלשתינית משותפת להליכים הפוליטיים העתידיים, וגישה זו אומצה לאחר מכן כבסיס להשתתפותו של אש"ף בוועידת מדרד. מכל מקום, המלך חוסיין חש עצמו בטוח דיו כדי לנתק את הברית שלו עם אש"ף ברגע שהגיע למסקנה שאין היא מועילה עוד לאינטרסים של ארצו (פברואר 1986). בה בעת, גברו תחושות האכזבה והתסכול בקרב הפלשתינים בשטחים. הם המשיכו אמנם להזדהות עם הרעיונות של אש"ף, אבל

את המלחמה: היא ראתה באיומי אירן המוסלמית הפונדמנטליסטית וסוריה הקיצונית איומים חמורים יותר מאלה של עירק. במשבר המפרץ נקט חוסיין עמדה פרו-עירקית, כדי לא להיגרר שוב לקואליציה בראשות ארצות-הברית. סוריה ומצרים יכלו ללכת בדרך זו, בגלל מעמדן הבכיר בין מדינות ערב. ירדן, על האוכלוסייה הפלשתינית והשכנה העירקית שלה, פשוט לא יכלה לקבל על עצמה סיכון כזה. אבל בחשאי לא היה שום צל של ספק שחרף עמדה זו אין ישראל רואה בירדן אויבת, והיה ברור וגלוי לכל הצדדים המעורבים שעם חלוף המשבר ירדן תחזור לעמדותיה הפוליטיות והאזוריות המסורתיות.

בהקשר של התהליך הדיפלומטי שהתנהל במזרח התיכון בראשותה של ארצות-הברית, בעקבות מלחמת המפרץ ב-1991, חתמו ישראל ואש"ף ב-1993 על הסכמי אוסלו. חתימת ההסכמים סללה את הדרך ליחסים הקיימים כבר ממילא בין ירדן לישראל והקנתה להם לגיטימציה. עם החתימה על הסכם השלום בין ישראל לירדן, ב-1994, חל שינוי במשמעות הסוגיות העיקריות בין הצדדים. שתי המדינות היו שותפות אמנם לדעה שיש הכרח לרסן את הסיכון הפלשתיני, אך שתיהן היו גם משוכנעות שעירק מהווה סיכון גדול הרבה יותר ליציבות באזור. גישה זו מסבירה את סדרת ההסכמים הצבאיים המשלימים, בהשתתפותן של ארצות-הברית, ישראל, ירדן ותורכיה,⁶ המהווים למעשה ברית צבאית נגד כל איום על מדינות אלה, בין מצד עירק ובין מצד סוריה.

התפתחות האינטרסים הלאומיים הירדניים והציפיות כלפי ישראל

מדותיה של ירדן כלפי ישראל עוצבו על-פי שלושה אינטרסים הקשורים זה בזה. במשך 45 שנה, בין הקמתה של מדינת ישראל לחתימת הסכם השלום עם ירדן, נחשבה ישראל לאויבת משותפת של כל הירדנים. מטרתה העיקרית של ירדן בתחום זה הייתה להדק את הקשרים בין הירדנים לפלשתינים (בגדה המערבית, עד 1967) ובגדה המזרחית, בניסיון לכוון ישות ירדנית אחת ומדינת-אומה ירדנית. עד 1994 ניסתה ירדן – בחשאי ומבלי להודות בכך בפומבי – ליצור נסיבות שיניעו את ישראל להתנהג כמגן ביטחוני לירדן. חרף ההתבטאויות הפומביות החריפות, שיתפה ירדן פעולה עם ישראל ביצירת מסגרת לשיתוף-פעולה אסטרטגי הלכה למעשה, במטרה להיאבק נגד האויבים החיצוניים האמיתיים, ממצרים הנאצריסטית בשנות השישים ועד הפלשתינים הפרו-אש"פים והפרו-חמאסים בתוך ארצה ומבחוץ. האינטרס השלישי התפתח אחרי מלחמת ששת הימים: ההתנהגות הפוליטית של ירדן כלפי ישראל הוכתבה על-ידי הדאגה שירדן תהפוך ל"מדינה פלשתינית חלופית", דהיינו: שישאל תספח את הגדה המערבית ותדחף את הפלשתינים לגדה המזרחית.⁷

הבעיה הפלשתינית התגלתה כמרכיב חשוב בגיבוש האידיאולוגיה של מדינת-אומה. הגדה המערבית, שאבדה לירדן ועברה לידי ישראל, מאוכלסת באזרחים ירדניים שראו את עצמם בראש ובראשונה כפלשתינים, גם לפני 1967 וגם אחריה. אולם לפני 1967 היו פלשתינים אלה

⁶ לניתוח עמדותיה של תורכיה במזרח התיכון בשנות התשעים, ראה: Bulent Ares, "U.S.-Central Asian Relations: A View From Turkey", *Meria Journal* (Issue #1/January 1997), פרסום של מרכז בי.ס.א. Amikam Nachmani, *Israel, Turkey and Greece: Uneasy Relations in the East Mediterranean* (London: Frank Cass, 1987) ספרו של אלון ליאל, **תורכיה במזרח התיכון: נפט, איסלאם ופוליטיקה** (תל-אביב: מרכז דין והקיבוץ המאוחד, 1994), כולל פרק על יחסי תורכיה-ישראל.

⁷ השווה: Christian Science Monitor, February 18, 1982.

לא ראו בו עוד את הגורם שיסחרר אותם מהכיבוש הישראלי. במבט לאחור, אין פלא שההתפרצות אירעה ב-1987, ושהיא הובילה לווייתורה של ירדן על תביעותיה לגבי הגדה המערבית. האוכלוסייה הערבית מבטאת היום, זו הפעם הראשונה, את טיבה החדש של הלאומיות הפלשתינית: אידיאולוגיה טריטוריאלית מוגבלת, המנותקת מהרעיון הפן-ערבי המסורתי.

בסופה של מלחמת האזרחים היתה ידו של המלך על העליונה במאבק בין ירדן לאש"ף, בכוח הזרוע. אבל ירדן לא יצאה כמנצחת מבחינה מדינית. בוועידת הפסגה הערבית שכוונה באוקטובר 1974 נתקבלה "נוסחת רבאט", ואש"ף זכה להכרה כנציג היחיד והלגיטימי של העם הפלשתיני. פתרון זה סימל גמול פוליטי שנתנו הערבים לאש"ף, והיה ניסיון לנקות את מצפונם של המנהיגים שלא תמכו בארגון בזמן מלחמת האזרחים. התמיכה שבה זכו הפלשתינים חידדה את סוגיית האופי של הממלכה הירדנית: ירדנים מול פלשתינים. במילים אחרות, אם אש"ף הוא הנציג היחיד של הפלשתינים, האם הוא רשאי לדבר גם בשם הפלשתינים החיים בירדן ומהווים בה רוב?

כמענה לאתגר הפלשתיני היה על המלך חוסיין להגדיר מחדש את טעם קיומה האידיאולוגי של ממלכתו, המשתרעת על שלושה רבעים משטח המנדט הבריטי לשעבר בארץ-ישראל. תגובתו של המלך באה בצורה של לאומיות ולאומנות כבסיס לקיום ארצו. למעשה, מאז מלחמת ששת הימים, וגם אחר כך, אחרי ועידת הפסגה ברבאט ב-1974, התמודד המלך עם סוגיה זו פעמים רבות. לדבריו, הלאומיות הירדנית מבוססת בראש ובראשונה על עקרונות הטריטוריאליות. מאחר שגם הירדנים וגם הפלשתינים מתגוררים בגבולות הממלכה ההאשמית בגדה המזרחית, הם מהווים עם של אומה אחת. נקודת ההתייחסות, מבחינה גיאוגרפית, חדלה להתקשר עם אומה פן-ערבית אחת, כפי שהיה מקובל לפני מלחמת ששת הימים. המלך השלים עם הגבולות הקיימים בין מדינות ערב וראה בהם נקודת מוצא להגדרת הלאומיות הנפרדת. יתר על כן, על מנת להמחיש עוד יותר את הגבולות בין "ירדן" ל"פלשתיין", הכריז המלך שעל אף אבדן הגדה המערבית, תושבי שתי הגדות של הירדן ממשיכים להיות משפחה אחת, אומה המורכבת משני עמים – העם הירדני והעם הפלשתיני, ושכל אחד מהעמים יש זהות משלו והיסטוריה דומה. אולם כאשר היה צורך במרשם לגבי העתיד, לא היה למלך מה להציע.

דוגמאות אלה מוכיחות שהמלך הירדני רואה את עצמו כראש מדינת-אומה המבוססת על אידיאולוגיה לאומית משלה. הוא עדיין מעלה מס שפתיים לרעיון האחדות הפן-ערבית ומזכיר תפיסות בדבר אחדות נאצריסטית מימים עברו, אבל אין ספק שחוסיין התנתק ממדיניות זו כבר לפני זמן רב.

ואם חוסיין, שעד מלחמת ששת הימים היה מעמדו הפן-ערבי רופף, אימץ לעצמו מדיניות כזאת, אין פלא שגם מנהיגים ערביים אחרים, הרתוקים פחות ממנו לקונסנסוס הערבי, נהגו כך.

החתימה על הסכם השלום בין ישראל לירדן, ב-1994, סימלה את היעלמותו של גורם שהיה נפוץ כל כך ברוב האידיאולוגיות הלאומיות הערביות: האויב הזר, שישראל

היא התגלמותו. אוצר המילים החדש בנוגע לישראל סימל שינוי דרמטי בהתבטאויות הפומביות של המלך. לשון חיובית זו לא היתה הלשון ששימשה במשך המגעים החשאיים הממושכים, שליוו מה שנראה לעתים כיחסים מתוחים בין שתי מדינות עוינות. אולם גישה חיובית זו כלפי ישראל כרעה תחת מעמסה של סדרה ארוכה מאוד של ביטויים מקובלים לתיאור מורכב של ישראל כישות שלילית ביותר במזרח התיכון. גישה זו מובנת למדי: נוכח השמועות הבלתי-פוסקות על דיפלומטיה חשאית עם ישראל והתחרות המתמשכת עם אש"ף, היה על המלך להצטייר כאביר הלאומיות הערבית נגד ישראל, בדומה להתנהגות הפוליטית של סבו, המלך עבדאללה. ואכן, המינוח ששימש במשך זמן כה רב לא הופנה כלפי ישראל, אלא לעבר הציבור בירדן. אחרי ככלות הכול, מנהיגי ישראל ידעו מה טיבם המדויק של היחסים. קהל המאזינים הנכון היה הציבור הירדני, ובכלל זה הפלשתינים בגדה המזרחית, והעולם הערבי בכללותו. בצורה זו סיפק להם המלך אויב מן המוכן, כדי להסיח את תשומת-לבם מהכתר ההאשמי, ועל-ידי ההתייבבות מול האויב יצר עבור בני עמו מקור של גאווה לאומית. גישה זו שירתה את מטרתו לקדם את רעיון העם הירדני המאוחד ואומה ערבית מאוחדת, כדי להבליט את מעמדה של ישראל כאויב שאין בלתו. זהו גם ההסבר לעובדה שהנאומים והראיונות העומדים לרשותו אינם מפציצים כל אור על יחסים חיוביים כלשהם בין שתי המדינות, עד לחתימת הסכם השלום.

אבל למרות הלשון החריפה שננקטה לפעמים כלפי ישראל, לא נעלם מהאידיאולוגיה של המלך גרעין חשוב אחד של הכרה בישראל בגבולות ה-4 ביוני 1967. בכל פעם שהזכיר את מלחמת תש"ח, הסביר המלך שמעורבותה של ירדן נועדה "להציל את הגדה המערבית", ו"לגאול את חלק הארי של פלשתין, שנשאר ערבי".⁸ המלך אמר עוד ש"ירדן מעולם לא קיבלה את הגדה המערבית מאש"ף".⁹ לביטויים אלה נודעת חשיבות רבה מאוד, מפני שהם מגדירים את הסכסוך עם השכנה ממערב פשוט כסכסוך על שטח. בגישתו זו היה חוסיין המנהיג הערבי הראשון שירד לשורשי הסכסוך, למה שנראה בעיניו כגזל הזכויות של הפלשתינים. בצורה זו לא היה לירדן כל ריב עם הישות המדינית היהודית-ציונית במזרח התיכון. עם זאת, הכול היה קשור, מסיבות שונות ומשונות, בחוסר הלגיטימיות של המלך בזירה הפנים-ערבית, ולא עלה בידו לתרגם את הכרתו בישראל בגבולות שקדמו למלחמת ששת הימים להסכם בינלאומי מחייב. אבל גם לפני 1977, כשתהליך השלום בין ישראל למצרים החל להתנהל בגלוי, חצה חוסיין את המחסום הפסיכולוגי של הכרה עקיפה בישראל. אין ספק שאחת הסיבות לגישתו המעשית היתה המשא-ומתן שהתנהל בין סבו, עבדאללה, לנציגי ההנהגה הציונית, בין השנים 1946 ו-1950.

מפגשים מוקדמים אלה אותנו על המבוא לסכסוך, אבל הם החלו להתנהל ברצינות רק ב-1948. בנאומיו, חילק המלך את הסכסוך הישראלי-ירדני לשלושה פרקים נבדלים: 1948 עד 1967; 1967 עד 1974; ו-1974 עד 1994. בשני הפרקים הראשונים ניצבה ירדן (תחילה עם הגדה המערבית ואחר כך בלעדית) בחוד החנית של הכוחות שנשבעו להחזיר את זכויותיהם של הפלשתינים. אחרי

⁸ ראה את הסיקור הירדני להופעותיו הפומביות של המלך ב-13 באפריל 1974, ב-29 באוגוסט 1974 וב-17 באוגוסט 1982.

⁹ שם, 29 באוגוסט 1974.

נוסחת רבאט, מ-1974, נאלצה ירדן להעביר את האחריות הזאת לידי אש"ף.

בתקופה הראשונה אחרי מלחמת ששת הימים, ועד לדיכוייה של מלחמת האזרחים בירדן ב-1970, בלטה השפה הנוקשה. ישראל מתוארת במונחים קיצוניים ביותר, ואין ספק שהוצגה כאויב משותף לכל הירדנים. במשך תקופה זו חזר המלך וטען, בנאומיו ובראיונותיו, שישראל אשמה בכל מעשי התוקפנות באזור, ושהוא מלא מרירות עקב העובדה שישראל זוכה בסיקור חיובי בתקשורת, ובסיוע צבאי מארצות-הברית, יותר מכל מדינה אחרת במזרח התיכון. גורמים ערביים אחרים, בראשותה של מצרים שפתחה במלחמת התשה נגד ישראל, או ארגונים פלשתיניים מזוינים בתוך ממלכתו השואפים להחליף את המלוכה במשטר לאומי יותר, אינם יכולים אפוא להאשים את המלך. בדומה לכך, על-ידי הצטרפותה לשורות המשטרים הלוחמניים יותר, חיזקה ירדן את הלגיטימיות שלה, והפכה למקובלת יותר על העם החי בגדה המזרחית.

כפי שהוסבר לעיל, התפיסה של "אויב" קשורה קשר הדוק עם סוגיות השטח וזכויות הפלשתיניים. אולם המלך לא הטיל ספק בזכות קיומה של ישראל, בניגוד למנהיגים ערביים רבים. חרף העובדה שחוסין תיאר את ישראל כאומה אימפריאליסטית, גוזלת קרקעות ותוקפנית, מעולם לא שכח לשגר למנהיגים הערביים האחרים ולבני ארצו מסר המכיר, בצורה זו או אחרת, בזכות קיומה של ישראל. המלך הצהיר, יותר מפעם אחת, שלמרות כל מה שקרה לירדן ועל אף כל העוולות שהממלכה סבלה מהן, בירות העולם סבורות שישראל היא עובדה קיימת, ותישאר כזאת. הטיעון העיקרי שלו, בהקשר זה, היה שמאחר שהעולם מכיר בישראל, בניגוד לרצונן של מדינות ערב במזרח התיכון, אל למנהיגים המקומיים להתקומם נגד דעת-הקהל העולמית.

צמצום הסכסוך עם ישראל, מבחינה בסיסית, לשת יסוגיות אלה, טומן בחובו פתרון אפשרי, לאחר שסוגיות אלה תבואנה על פתרון. יתר על כן, ההשלמה הסמויה של המלך עם קיומה של ישראל לא נבעה רק משיקולי ביטחון, כפי שהוסבר לעיל. אחרי ככלות הכול, המנדט הבריטי על ארץ-ישראל היה הבסיס המשפטי הראשוני להקמתה של מדינה יהודית ושל ממלכה האשמיית בשטחה של ארץ-ישראל לשעבר. המלך סבר אם כן שהחזרה על הקלישה הערבית המסורתית, כי הבריטים מסרו אדמות ערביות ליהודים, עלולה להתפרש כניסיון להתעלם מכל ההתפתחויות הפוליטיות שנבעו מכתב המנדט, לרבות הקמתה של ממלכת ירדן.

עמדות אלה, שהוכתבו בחלקן על-ידי ניסיונו של המלך להיאבק לא רק על קיום ממלכתו אלא גם על הלגיטימיות שלה, באו לידי ביטוי פעמים רבות. גם בימים הקודרים ביותר של היחסים בין הפלשתינים לירדן, בשנים 1970-71, נהג המלך להציג את עצמו ואת ממלכתו כמי שפועלים נגד ישראל בשיתוף עם הארגונים הפלשתיניים. עם זאת, בכל פעם שדיבר על המאבק על שטחים ערביים, הקפיד להמשיך בגישתו המגבילה. כך התעלם מניסיונותיהם של הארגונים הפלשתיניים להגיע לתל-אביב דרך עמאן, כפי שאלה נהגו לבטא אז את המטרות הפוליטיות שלהם, והציג את עצמו כבעל-הברית הבלתי-מוכר של הפלשתינים במאבקם על אדמה. ברור היה שאין שום הסכם אתם על הצורך לחסל

את מה שקרוי "הישות הציונית". זאת ועוד, אחד הנושאים שחזרו על עצמם פעמים רבות בהתבטאויותיו הפומביות של המלך בימים ההם היה הצגת עצמו כמי שמשותף פעולה עם רובו של העם הפלשתיני נגד ישראל, ומכאן השתמע שאש"ף מסייע בעצם לאויב, מפני שהוא מחליש את ירדן. בפניותיו לעמו, חזר חוסין על תיאורה של ירדן כמדינה המאוחדת במאבקה נגד ישראל, כשהפלשתינים "ההגונים" והירדנים משתפים ביניהם פעולה. בצורה כזאת לא יצר המלך חיץ בין הפלשתינים לירדנים, לפחות מבחינה מילולית, ותחת זאת האשים את מחרחרי התוקפנות המתמדת כ"פושעים" החותרים תחת האחדות הקיימת, בדרך כלל. חוסין הטיף כל העת לנתיניו את רעיון ירדן המאוחדת, והשתמש בישראל כאמצעי: "העם שלי יבין... עוד יותר כשיכיר את עצמו ויאמין ביכולתו, וכשיחליט מי הם אויביו..."¹⁰ כיוון שישראל היא האויב, הכריז חוסין שהגיע הזמן להפסיק את המריבות הפנימיות ואת מאבקי הכוח, ולהתמסר למטרה הנעלה שלמענה פועלות כל מדינות ערב. סוריה, בעלת-בריתה הקרובה ביותר של ברית-המועצות במזרח התיכון, ריכזה כוחות כעבור שנים, ב-1980, ואיימה על ירדן בפלישה חדשה. גם הפעם חלפה הסכנה אחרי ריכוז מקביל של כוחות ישראליים לאורך הגבול הסורי-ירדני-ישראלי. בנאום שנשא בקרמלין כעבור חודשים אחדים, ביוני 1981, חזר חוסין על רעיונות אלה, ולמעשה אף הרחיק לכת עד כדי כך שאמר שהבעיה העיקרית במזרח התיכון היא "השתלטותה של ישראל על כל שטחה של ארץ-ישראל, גירוש תושביה וכיבוש אדמות ערביות נוספות הגובלות בארץ-ישראל".¹¹

במשך כל השנים שבין 1967 עד 1994 השתדל המלך – לבד מצמצום הסכסוך עם ישראל למספר מרכיבים מובהקים – להקנות לגיטימציה לעמדתו הייחודית כלפי ישראל, ואולי אף לסלול את הדרך להכרה ביחסיו עם ישראל, אם וכאשר ייאלץ לעשות זאת. באידיאולוגיה שלו היה אפוא קשר בין הסוגיה הפלשתינית-ישראלית לבין שאלת האחדות הערבית. בעקבות פלישתה של ישראל ללבנון, ב-1982, דיבר המלך על "מחלוקות... שהיו סיבת ההתמוטטות של הסולידריות הערבית", ושהן יישארו "אות מבשר רעות ומזל רע, ומבוא הגיוני, שהתוקפנות הישראלית תנצל אותן נגד לבנון ונגד העם הפלשתיני".¹² אם אכן זה מצב היחסים בין הערבים לבין עצמם, כי אז זכאית כל מדינה לגבש לעצמה מדיניות משלה. התבטאות מעין זו מלמדת לא רק על הצורך שלו לגבש עמדה ירדנית, אלא גם לאותן שללא הסכמה בין-ערבית, הדרך היחידה לפתרון הבעיות של זכויות הפלשתינים והשטחים הפלשתיניים (ועל-ידי כך לסכל מראש את הרעיון של מולדת פלשתינית חלופית), היא בהענקת לגיטימציה לגישתה של ירדן.

מאחר שגם ישראל וגם ירדן השתייכו במשך שנים לאותו הגוש העולמי, ההתנגדות לישראל הצריכה יותר מאשר השגת לגיטימציה במסלול הפלשתיני. בתארו את ישראל בצורה שלילית היה אפוא למלך קהל מאזינים נוסף: כלי התקשורת ומעצבי המדיניות האמריקניים. בהקשר זה הקפיד המלך להשתמש במינוחים שיהיו מקובלים עליהם, כולל הכרה עקיפה בזכות של ישראל להתקיים, במקביל לניסיון להציג את ישראל כמפירת המשפט והתקדימים הבינלאומיים. אין כל ספק שעד לחתימת חוזה השלום

¹⁰ FBIS/June 2, 1981 נאום חוסין בקרמלין, 27 במאי 1981.

¹¹ שם.

¹² FBIS/March 31/April 1, 1982 "אל-אופק מראיין את חוסין על סוגיות המזרח התיכון".

נתפסה ישראל על-ידי המלך כמתחרה ישירה שלו על אותו המקור של סיוע פוליטי ודיפלומטי.

בהקשר זה הוצגה ישראל כישות המתנגדת לשלום, תוקפנית, אימפריאליסטית, שואפת התפשטות וערמומית. הביטוי "ישראל אינה מעוניינת בשלום" חזר על עצמו פעם אחר פעם בנאומיו של המלך. כעבור שנים, אחרי ביקורו ההיסטורי של הנשיא סאדאת בירושלים, אבל לפני ההסכמים שהושגו בקמפ-דייב, הכין חוסיין את הקרקע לא-השתתפותו בתהליך, מפני שלא היתה לו לגיטימציה לייצג את הפלשתינים. בריאיון שנתן ל-BBC בינואר 1978, נשאל המלך מדוע לא העניק לסאדאת תמיכה בלב שלם. הוא השיב בברור: "אבל נתתי לו. השתדלתי כמיטב יכולתי לעזור בשאר חלקי העולם הערבי ולנסות להגיע לעמדה אחידה. אבל מההתחלה הבהרתי שהיזמה של הנשיא סאדאת היתה מהלך אמיץ ונועז מאוד". לאחר מכן המשיך המלך והעלה על נס את מאמצי הערבים להשיג שלום, וכלל את עצמו במאמצים האלה כשאמר: "אינני חושב שמישהו יכול היה לעשות יותר למען השלום, ואם הוא ייכשל, האשמה לא תרובץ על שכמנו ועל ראשינו, אלא על ישראל". חוסיין גם אמר שסאדאת "ייצג את העולם, ואת השקפות הערבים ואת שאיפותיהם לפני העולם".¹³

גישה מציאותית זו מצד המלך אינה יכולה לחפות על אופייה התוקפני והאימפריאליסטי של ישראל,¹⁴ שהיא ישות תוקפנית שאינה מציינת למוסדות הבינלאומיים. מאליו יובן אפוא שהיא מהווה אנטיזה לממלכה ההאשמית, המקפידה לקיים את התחייבויותיה הבינלאומיות, ומשום כך על תומכיה המסורתיים של ישראל לגמול לירדן כראוי. חוסיין חזר בפומבי, פעם אחר פעם, על ההוראות שנתן לצבאו לפעול רק להגנת ארצו, ולא להכין שום התקפה נגד ישראל. קו פעולה זה אפיין את ההתנהגות המדינית והצבאית של ירדן מאז תחילת שנות השישים.¹⁵ ההשלכות של גישה זו הן שלמעשה אין מצב מלחמה בין ירדן לישראל. זהו עימות שנכפה על-ידי ישראל, וניתן לחסלו ברגע שישאל תשנה את דרכיה.

המדיניות של מתיחת ביקורת פומבית על ישראל תוך שיתוף-פעולה מקביל עמה בחשאי, הגיעה לשיאה בסוף שנות השישים ובתחילת שנות השבעים. ירדן נשאה אמנם בנטל העיקרי של הלחימה נגד צה"ל בקרב כראמה (מרס 1968), אבל המלך לא הפסיק את הדו-שיח המתמשך שלו עם ישראל. יתר על כן, ביקורו החשאי של המלך בישראל בספטמבר 1973, כדי להזהיר את ראש-הממשלה גולדה מאיר מפני ההתקפה הערבית הממשמשת ובאה על ישראל, חיידך מאוד את הדילמה שניצבה בפני המלך: כיצד לייצב את הזירה הפנימית שלו על-ידי הדגשת התוקפנות הישראלית נגד ירדן ונגד הפלשתינים, כדי לזכות בתמיכת נתיניו הפלשתיניים, ובה בעת להתכונן לעימות צבאי (עד 1970), ולעימות מדיני (עד 1993), ובכל זאת לא לגרום להתרחקותה של ישראל, כדי שזו תמשיך לשמש המשענת האיתנה ביותר ליציבות בירדן. דילמה זו ליוותה את המדיניות הירדנית במשך כל תקופת המשא-ומתן החשאי. עם שינוי העתים, אחרי גירושו של אש"ף מירדן ב-1970, נוסחת רבאט מ-1974 ו"האופציה הירדנית" הישראלית מ-1976, השתנה מעט האתגר שניצב בפני המלך: כיצד להימנע מהשתתפות בתהליך דיפלומטי גלוי עם ישראל, בדומה לזה שהתנהל עם סוריה ומצרים (שהניב מספר

הסכמי ביניים), מבלי לגרום נזק דיפלומטי לממלכה? אף-על-פי-כך, הרטוריקה כמעט שלא השתנתה, חרף שינוי הנסיבות הדיפלומטיות והצבאיות: ההנחה הבסיסית היתה כי ישראל היא שחייבת להכריע בין שלום לשטחים. המלך הבהיר לישראל שהיא אינה יכולה לזכות גם בשלום וגם בשטחים. נוסף על כך, על ישראל להכיר בזכויות העם הפלשתיני ולסגת מכל הגדה המערבית. במקביל למדיניות זו הכריז חוסיין: "ישראל חייבת להשתחרר ממנטליות המצור שלה. העולם אינו יודע עדיין אם ישראל בחרה בביטחון או בהמשך הכיבוש של הערבים, מפני שהיא לא יכולה להחזיק בשניהם".¹⁶

ההיכרות הקרובה בין חוסיין לבין מספר ראשי-ממשלות בישראל לא מנעה ממנו להזכיר מספר פעמים, אם כי באקראי, את ההיסטוריה הקשה של העם היהודי. ברמה הרגשית יותר, הביטויים האלה נדירים, מפני שהם היו למעשה פליטות-פה של המלך. בהזדמנות מסוימת תיאר המלך את המצב בלבנון תחת הכיבוש הישראלי, וניסה להצטייר כאדם הומניטרי, המודאג בשל העובדה ש"חצי מיליון אזרחים נתונים במצור", ו"צפויים להשמדה", וזה "מזכיר לו את המראות הגרועים ביותר של מעשי האכזריות של הנאצים שתועדו בספרים ובמסמכים היסטוריים".¹⁷

תיאורה של ישראל כמדינה ערמומית ו"תחמנית" נשא אופי רציני פחות, אבל גם זה לא היה מקובל על דעת-הקהל בישראל. מרכיב זה מתקשר עם ניסיונותיו של המלך לזכות בתמיכת המערב בממלכתו, על חשבונה של ישראל. התייחסויות כאלה חזרו על עצמן פעמים רבות בין 1967 ל-1994. עד התמוטטותה של ברית-המועצות היה נוהג להאשים את ישראל בניסיונות להרחיב את היקף הסכסוך המקומי ולהפוך אותו לסכסוך בין המזרח למערב. פעם אחר פעם הזכיר המלך שישאל מקבלת סיוע טוב יותר בנשק, ושהצבא הירדני מצטיין תמיד, למרות המשאבים המוגבלים העומדים לרשותו. בנאומים לציון יום השנה לקרב כראמה נהג המלך להזכיר שהחיילים הירדניים נלחמים כשהם סומכים רק על עצמם, ומתוך הבנה שזוהי המלחמה שלהם, ושלם בלבד. ב-1981 חזר המלך ואמר, כמו בהצהרותיו הקודמות, כי "סיוע אמריקני בלתי-מוגבל ותמיכה מוחלטת בישראל, וכן הסכמה מצדה של ארצות-הברית לכל מה שישאל עושה, מביאים אותי לתחושה ברורה שארצות-הברית איבדה את חופש התמרון".¹⁸

במסיבת עיתונאים שנערכה בלונדון ב-19 במרס 1983, מתח המלך ביקורת על העצמה המניפולטיבית שצברה ישראל כלפי הקונגרס האמריקני.¹⁹ המסקנה ברורה כשמש: ישראל מצליחה לתמרן את ארצות-הברית, ולכן אסור למעצמת-העל לתת לישראל את הזכות לעשות זאת. הדעות שהשמיע המלך חוסיין על ישראל בתקופה שבין 1967 ל-1994 היו ברורות ושליליות בעקביות. דומה שבתקופה זו אימץ המלך עמדה פומבית נוקשה כלפי ישראל ותהליך השלום, ובחשאי האץ את המשא-ומתן עם ראשי-ממשלה שונים בישראל. אולם, כפי שצוין לעיל, התבטאויות אלה היו רק הפן החיצוני של הכוס הפוליטית והדיפלומטית. מטרתן הברורה היתה לזכות בדעת-הקהל המערבית, וכתוצאה מכך להניע את ארצות-הברית להגדיל את תמיכתה בממלכה. נראה שעד ליום שבו הפכו היחסים בין ישראל לירדן ליחסים גלויים ופומביים, פירש המלך את

¹³ /FBIS/January 24, 1978
ריאיון של חוסיין על-
ידי כתב ה-BBC (ב-21
בינואר).

¹⁴ **האוסף המלא של נאומי
ה"מ חוסיין בן טלאל**
(ערבית, עמאן, 1985);
כרך 3, עמ' 38-47; נאר
מו של המלך מ-5 ביוני
1968.

¹⁵ השגריר פינדלי ברנס
(שגריר ארצות-הברית
בירדן, 1966-68) – oral
history interview, George-
town University Library, 3
November 1988, p. 11

¹⁶ /FBIS/February 9, 1977.

¹⁷ /FBIS/August 12, 1982
המלך חוסיין מעניק
ריאיון לטלוויזיה הצרפ-
תית, 13 באוגוסט 1982.

¹⁸ /FBIS/September 9, 1981
ריאיון עם חוסיין: עיתון
ערבי בפריס, 5 בספטמ-
בר 1981.

¹⁹ /FBIS/March 21, 1983
מסיבת עיתונאים עם
חוסיין בלונדון, 19 במ-
רס 1983.

יחסה של ארצות-הברית למזרח התיכון כמשחק על סכום אפס: כל מה שניתן לישראל נלקח מירדן. גישה זו נעלמה כך לילה עם חתימת הסכם השלום: מאחר ששתי המדינות יכלו להיות עכשיו בעלות-ברית אסטרטגיות גלויות, תעמיד ישראל את קשריה ההדוקים עם וושינגטון גם לרשות ירדן, וברצון. מכיוון שהדבר היה בלתי אפשרי לפני 1994, זה היה משחק על סכום אפס, אבל עם התבססות הקשרים הגלויים, הפך הנושא לפן נוסף בשיתוף-הפעולה האסטרטגי. אחד האינטרסים העיקריים של ירדן אחרי 1967 היה נטרול הגדה המערבית כמקור להסתה ולחתרנות נגד המשטר ההאשמי. במובן זה, העברת האחריות ב-1967 סייעה לירדן לשמור על הלכידות בגדה המזרחית שלה, כל עוד ישראל דואגת לביטחון בשטחים שעברו לידיה ב-1967. ההתקוממות הפלשתינית שפרצה ב-1987, והיתה עלולה לגלוש גם לגדה המזרחית, לא השאירה אפוא למלך כל בררה אלא לוותר על שארית תביעותיו לשטח, שאם לא כן יהיה עליו לחזור ולטפל בפצצת הזמן הפלשתינית שלו.

²⁰ גנזך המדינה/משרד: החוץ 4092/13, פרטיכל ישיבת הוועדה מ-12 בד' צמבר 1966.

²¹ גנזך המדינה/משרד: החוץ 4092/14, המלצות הוועדה, כפי שהוגשו לשר-החוץ ב-9 בינואר 1967.

²² גבולותיה של ישראל: מצרים – 255 ק"מ; רצועת עזה – 51 ק"מ; ירדן – 238 ק"מ; לבנון – 79 ק"מ; סוריה – 76 ק"מ; יהודה ושומרון – 307 ק"מ. גבולותיה של ירדן: עירק – 181 ק"מ; ישראל – 238 ק"מ; ערב הסעודית – 728 ק"מ; סוריה – 375 ק"מ; יהודה ושומרון – 97 ק"מ.

²³ הדברים הבאים מבוססים על גנזך המדינה/משרד: החוץ 4092/13, פרטיכל ישיבת הוועדה מ-19 בדצמבר 1966.

²⁴ פעולה ישראלית דומה בביירות, באפריל 1973, הסתיימה בחיסולם של שלושה מראשי הטרוריסטים של אש"ף. הפעולה ב-1973, בניגוד לפעולה ב-1997 בעמאן, נועדה להזהיר את ממשלת לבנון ובה בעת לחסל אחדים מראשי הטרוריסטים ולפגוע ביכולתו של אש"ף לבצע פעולות טרור. פעולה זו היתה נרחבת יותר וישראל לא התאמצה להסתיר את מעשיה.

²⁵ גנזך המדינה/משרד: החוץ 4092/13, פרטיכל ישיבת הוועדה מ-12 בד' צמבר 1966.

שלמותה הטריטוריאלית של ישות זו. או, במילים אחרות, הישרדותו בפועל של המשטר על דרכי פעולתו הנוכחיות, דהיינו: אי-השתתפות בפעולה אנטי-ישראלית כלשהי, ושמירה על יחסים הדוקים עם ישראל, בחשאי או בגלוי. מרכיב זה מדגיש את המשכיות הסטטוס קוו הנוכחי. נוכח החלופות האפשריות, החל בנוסח הסורי (התסריט הסביר ביותר בשנות השישים) וכלה במשטר מוסלמי קיצוני (החלופה התיאורטית בשנות התשעים), העדיפה ישראל לעצום תמיד את עיניה נוכח פעילות אנטי-ישראלית מוגבלת בירדן: פעילותו של אש"ף בשנות השישים, ומפקדת החמאס בסוף שנות התשעים. גם את ניסיונה הנושג של ישראל לחסל את חיאלד משעל, אחד מראשי החמאס, אפשר לראות כפעולה מקומית שהיתה אמורה להישאר סודית במושגים של מעורבות ישראלית כלשהי (ומכאן השימוש ברעל שפעולתו איטית, במקום בנשק קל, המסורתי יותר). פעולה דומה בלבנון, באפריל 1973, זכתה לפרסום רב, ותוארה על-ידי ישראל כמבצע גדול נגד הנהגת הארגון.²⁴

- הקמתה של מדינת-אומה ירדנית, דהיינו: צמיחת המודעות הירדנית ותחושות לאומיות ייחודיות ומקומיות, המיוחדות לשטח הנתון לשליטת המשטר ההאשמי. ככל שירבו האזרחים הירדניים שיהיו מוכנים להגדיר את עצמם במושגים ירדניים, כך הם ייטו להשתמש פחות במינוחים הפך-ערביים וללחוץ על המשטר להצטרף לקואליציות ערביות העולות לסכן את ביטחונה של ישראל. קואליציות אלה הוקמו בעבר סביב מצרים הנאצרית, אבל כיום, האיום הפוטנציאלי שבהקמת קואליציות כאלה בא מצד סוריה או עירק.
- טמיעתה של האוכלוסייה הפלשתינית בתשתית הפוליטית הירדנית. התפתחות מעין זו עשויה לתרום ליציבותה של ירדן ולהקל על הנטל הרובץ על ישראל בכל הנוגע לפתרון הבעיה הפלשתינית. הדברים נכונים במיוחד בכל הנוגע לפליטים הפלשתיניים המתגוררים בירדן (בשתי הגדות עד 1967, ובגדה המזרחית מאז 1967).

אינטרסים הדדיים במבחן הנסיבות הפוליטיות המשתנות

אפשר שהאינטרס המשמעותי ביותר של שתי המדינות היה מאז ומעולם שימור הסטטוס קוו, וחיסול כל סיכוי להתפרצות מלחמה מזרח-תיכונית חדשה.²⁵ סכסוך בהיקף כזה יעמיד את המלך בפני דילמת הנאמנות למשטרים הערביים האחרים או דבקות בהבנות שלו עם ישראל, שסייעו לו לשמור על כיסאו במשך זמן רב כל כך. על מנת לשמור על הסטטוס קוו היה על שתי המדינות להתייצב מול שלושה מצבים מסוכנים משותפים. בראש ובראשונה, כל קואליציה ירדנית-ישראלית צריכה להיות תלויה בגיבוי אמריקני, כזה או אחר. גיבוי כזה היה בבחינת טאבו מוחלט ברוב המדינות הערביות, לפחות עד שארצות-הברית הקימה קואליציה

התפתחות האינטרס הלאומי של ישראל והציפיות כלפי ירדן

מדינה שאינה מפורסמת בהכנה שיטתית של החלטות מדיניות, הרי בכל הנוגע לגיבוש מדיניות כלפי ירדן התעלתה ישראל על עצמה בתקופה שבין הפעולה בסמוע, בנובמבר 1966, למלחמת ששת הימים, ביוני 1967. בדיון שהתקיים במשרד-החוץ בתחילת דצמבר 1966 הציג אבא אבן, שר-החוץ דאז, מספר שאלות בקשר ליחסיה של ישראל עם ירדן ועם מצרים. על יסוד הערותיו הוקמה ועדה בין-משרדית סודית ביותר, במטרה להגיש המלצות מדיניות בנוגע ליחסים עם שתי מדינות אלה בעתיד.²⁰ הוועדה הורכבה מראשי המחקר באמ"ן, במוסד ובמשרד-החוץ, וכן מהפקידים הממונים על ה"ישולחנות" של ארצות אלה במוסדות הנוכחים. בראש הוועדה ישב מרדכי גזית, המשנה למנכ"ל משרד-החוץ. כתב המינוי של הוועדה היה ברור מאוד: להגדיר את הנתים הביצועי ואת מדיניות החוץ שעל ישראל לנקוט בשנים הקרובות. כוחן של חלק מההגדרות הבסיסיות יפה גם בימינו, על אף הזמן הרב שחלף מאז.

האינטרס הבסיסי של ישראל היה, מאז אמצע שנות השישים, שמשטרו של חוסיין המלך ימשיך להתקיים. ישראל הצהירה בפומבי פעמים רבות על נכונותה להגן על המשטר הירדני, אם יהיה צורך בכך.²¹ גישה זו ייצגה את תקוותה של ישראל שיקומו משטרים לא עוינים, ועדיף – ידידותיים, בחזיתות רבות ככל האפשר. מנקודת-ראות ישראלית זו, הממלכה ההאשמית בירדן עמדה תמיד בראש הרשימה של המדינות הללו. במושגי הביטחון השוטף היה לישראל ולירדן תמיד גבול משותף ארוך: כ-540 ק"מ בין 1949 ל-1967, וכ-240 ק"מ מאז 1967.²² בגבולות אלה התרחשו במשך השנים תקריות אש רבות, שפרצו במקרים רבים עקב מעשי התגרות צבאיים מצד הפלשתינים. מאז סוף שנות החמישים היה לישראל אינטרס חיוני בשלושה תהליכים בירדן:²³

- שמירה על שלמותה והמשך קיומה של השושלת ההאשמית, ואם זו תיכשל, לנסות לשמור לפחות על

בימי המשבר ומלחמת המפרץ השנייה, ב-91-1990. קואליציה זו כללה מדינות ערביות רבות וביניהן מצרים, סוריה וערב הסעודית.

שנית, מדינות שניסו בשלב זה או אחר להפיל את המשטר ההאשמי. מדינות אלה היו רואות בכל שיתוף-פעולה בין ישראל לירדן אמתלא טובה להצגת המלך כבוגד. במשך רוב התקופה שבה אנו דנים יכלו הערבים הקיצוניים להסכים רק על הצורך להיאבק במלוכה ההאשמית ובמדינה היהודית.

שלישית, האיום הפלשתיני הטריד את שתי המדינות מאז הקמתן, ואולי אף לפני כן.

אינטרסים מובנים אלה, שהיוו בסיס איתן לשיתוף-פעולה, היו כפופים לשתי החלטות חשובות לפחות: האחת ירדנית והשנייה ישראלית, ששינו את מהלך ההיסטוריה. השנייים האלה נבעו מן האיום הפלשתיני: החלטתה של ירדן לצאת למלחמה ב-1967, וב-1993 – החלטתה של ישראל להגיע להסכם עם אש"ף, אויבן המשותף של ישראל ושל הממלכה ההאשמית. נוסף על כך, האויבים המשותפים לשתי המדינות עיצבו מסורתית את מערכת היחסים בין ירדן לישראל מאז תחילת הדרושיח הישיר ביניהן בעידן החדש. מבחינה אזורית היה תמיד אויב ערבי: מצרים, עד 1967, והאיום הפוטנציאלי מצד עירק, בשנות השמונים והתשעים.

דילמה זו החלה להיפתר בשני שלבים, עם החתימה על שני הסכמים שונים: בין ישראל למצרים, ב-1979, ובין ישראל לאש"ף, ב-1993. הסכמים אלה מבטאים את סטיית ישראל מהמדיניות המסורתית של קואליציות עם "מדינות בשולי האזור", מסוף שנות השבעים, דהיינו: היערכות לניהול "דיפלומטיה מרכזית" עם תורכיה, אירן ואתיופיה, והכרה במעצמות הערביות המשתייכות לזרם המרכזי וניהול משא-ומתן אתן. שינוי זה במדיניותה של ישראל הצטרף לסדרה של אירועים קודמים שהבליטו את המסלולים השונים שבחרו לעצמן שכנותיה הערביות של ישראל: מלחמת האזרחים בירדן וניסיון הפלישה מסוריה (ספטמבר 1970), שהמחישו את האינטרסים הביטחוניים והדאגות המשותפות לישראל ולירדן שהיו ידועים לכול, אך לא הודו בהם בפומבי: הסכם הפרדת הכוחות בין סוריה לישראל מ-1974, ותלותה של מצרים בסיוע פיננסי אמריקני, שלמענו יזמה מצרים את היחסים הדיפלומטיים עם ישראל, שגם היא מה שמכונה "לקוחה" של ארצות-הברית.

ביחסיה של ישראל עם ממלכת ירדן חל, כאמור, שינוי יסודי. ירדן שינתה את פניה מחברה בקואליציה ערבית בסכסוך לבעלת-הברית הערבית הקרובה ביותר של ישראל, כפי שאפשר ללמוד מהסכם השלום מ-1994. היום, כעבור קרוב לשנה, נראה כי גם ניסיון הנפל לחסל אישיות מרכזית בחמאס, שנעשה בעמאן בסוף 1997, לא שינה את הגישה הבסיסית. קואליציה זו מבוססת על העובדה ששתי המדינות להוטות לרסן כל איום פוטנציאלי על הישות המדינית שלהן, העלול לצמוח מהשטחים שממערב לנהר הירדן. באופן כזה, גם קיראותיו הפומביות של המלך לחידוש תהליך פוליטי משמעותי בין ישראל לפלשתינים אינן יכולות להסתיר את האיום העלול להישקף לירדן ממדינה פלשתינית, שהיא תוצאה אפשרית של התהליך הזה.

ואין מדובר בסוגיה ביטחונית גרידא. האוכלוסייה הפלשתינית בשטחים, המונה יותר ממיליון נפש, עלולה לסכן את המאזן הדמוגרפי בישראל ובירדן כאחת. כתוצאה מכך, האינטרסים המשותפים של ירדן ושל ישראל מכתיבים את נקיטת כל האמצעים העומדים לרשותן כדי למנוע הגירה של פלשתינים לירדן, ובה בעת לשים קץ לכל אי-שקט בקרב הפלשתינים בשטחים, ולמנוע את גלישתו לגדה המזרחית. תוצאה זו הושגה בעבר על-ידי כך ששני הצדדים מנעו כל דריסת-רגל של אש"ף בשטחים, או לפחות שללו ממנו מעמד של שותף עצמאי בכל מהלך דיפלומטי בשאלה הפלשתינית. ישראל, ששינתה את עמדתה המסורתית בזכות "האופציה הירדנית" ודבקה בקפדנות בנוסחת רבאט, כפי שמשמע מהצהרת העקרונות עם אש"ף מספטמבר 1993, שמה גם קץ למאמצים להקנות לירדן דריסת-רגל גדולה יותר בשטחים. מדיניות זו החלה אחרי שחוסיון ניתק את יחסיו עם אש"ף, בנאמו מ-19 בפברואר 1986. בשטחים החל להתפתח שלטון ירדני-ישראלי משותף, שבא לקצו האלים בדצמבר 1987, עם התפרצות האינתיפאדה. מכל מקום, האירועים בשטחים, וכן ההסכם עם אש"ף, לא הרתיעו את ירדן מפני המשך היחסים שלה עם ישראל ומפני חיזוקם, ואלה ממשיכים להתבסס על אותם האינטרסים ההדדיים, ששנותיהם כשנות דור.

הסוגיה הפלשתינית קשורה קשר הדוק למכלול הישראלי-ירדני. היא שינתה את פניה מכלי סביל בלבד בידי מדינות ערב למוקד של פעילות בעל חיים משלו. אש"ף, שהוקם ב-1964 כתוצאה מהצורך של מצרים להסיט את תשומת-הלב מהקשיים שלה בתוך העולם הערבי, הפך לשותף שווה-זכויות בוועידות הפסגה הערבית החל מ-1969, והוכר על-ידי הקהילה הערבית והבינלאומית כ"נציג הלגיטימי היחיד של העם הפלשתיני" (1974). לצד מאמציהם להשיג הכרה כדיו, לא חדלו אש"ף והארגונים החברים בו מניסיונותיהם לערער את הלגיטימציה של ישראל ולחתור תחת המורל של אזרחיה. הם פנו בעיקר לדרך של התקפות על מטרות אזרחיות וצבאיות במזרח התיכון ובחוף-לארץ, שנהנו בעבר מחסינות. מאז סוף שנות השישים שיתף הארגון פעולה בהיקף מלא עם ארגוני טרור בינלאומיים, שרשתותיהם העולמיות שגשגו והתרחבו, והפכו לאיום כלל-עולמי מאז שנות השמונים. ואכן, העובדה שחלק מארגונים אלה לא השתייכו לאש"ף, וכן יכולתם למשוך את תשומת-לבו של העולם, הפכו את השאלה הפלשתינית לאחת הסוגיות שהציקו ביותר לקהילה הבינלאומית. במבט לאחור ברור, שהחלטתה של ישראל לפתוח במשא-ומתן גלוי עם הארגון היתה תוצאה מצטברת של שנים של מאבק פלשתיני מזוין בישראל גופא, בשטחים ומחוץ למזרח התיכון.

על תהליכים אלה יש להוסיף את ההתפתחויות המידיות בעקבות מלחמת המפרץ, בתחילת 1991. אש"ף, וכמוהו ירדן, התייצבו לצד עירק. התוצאה המידית של היערכות זו היתה הפסקת כל הסובסידיות שהעניקו מדינות הנפט, בראשותה של ערב הסעודית. זאת ועוד, חלק מהסיוע האמריקני לארגון, שנותר עדיין בעינו, הלך ונשחק. וכל זה התרחש נוסף על השעיית השיחות בין השתיים בקיץ 1990, כתוצאה מניסיונם של הפלשתינים לנחות בחוף ישראל ולתקוף אזרחים. אש"ף עמד על סף היעלמות מעל מפת

ומתן על הפסקת-אש. מדיניות זו לא השתנתה מעולם, גם אחרי תחילת האינתיפאדה (1987) והחלפת הממשלה בישראל (1992). ההתייחסות אל ירדן ואל אש"ף כמו אל שני תאומים סיאמיים היתה מקובלת מאוד גם על שני הצדדים עצמם וגם על גורמים ערביים אחרים. יחסים הדוקים אלה הולידו את ההסכם הכלכלי הירדן-פלשתיני משנת 1994, שהכיר בתרומתם של שני הצדדים להסכם בין ישראל לאש"ף בנוגע לחלק מהשטחים.

האינטרסים המשותפים של מצרים וירדן הפכו אותן לבעלות-ברית קרובות מאז 1979 והסכם השלום שהכיר בקיום מגעים עם ישראל עד 1990, כאשר חששותיה של ירדן מפני התפשטות עירקית, אחרי הפלישה לכוויית, הניעו את הממלכה ההאשמית לשנות את עמדתה. קואליציה זו, שהתקיימה אחת-עשרה שנה, חודשה אחרי מלחמת המפרץ ב-1991, ועל אף שלא הועמדה במבחן, הוכיחה את קיומה בימי המשבר בין עירק לארצות-הברית ב-1998. הסיבה לכך היא, במידה רבה, קיומה של מדיניות דומה, ערוצי תקשורת פתוחים עם ישראל, מכוונות פרו-אמריקנית במדיניות החוץ, וחשש משותף מפני שאיפתה הידועה של סוריה, מאז 1979, לתפוס עמדה כמנהיגת העולם הערבי.

בדור האחרון, מאז מלחמת ששת הימים, איבד המזרח התיכון את תדמיתו כיחידה גיאופוליטית אחת. אחת המערכות האזוריות החשובות ביותר, שתפסו את מקומו של המזרח התיכון המסורתי, מורכבת מישראל ומירדן. במערכת זו חל שינוי שבלט לעין כתוצאה ממלחמת המפרץ ב-1991. בעבר עסקה מערכת זו ישירות בתהליכים הפוליטיים בשטחים. ליתר דיוק, הסוגיה העיקרית היתה הדיפלומטיה שקשרה את ישראל לפלשתינים ולירדן. במערכת זו, במתכונתה הקודמת, קשה היה להפריד בבירור בין שאלות של קיום חיצוני וקיום פנימי. החלטה על מעמדם של הפלשתינים צריכה להתקבל באמצעות מתווכים חיצוניים, אבל כל החלטה כזאת תאלץ את כל הגורמים להגדיר מחדש את לאומיותם: את ישראל – כמדינה יהודית או מדינה דו-לאומית. את ירדן – כישות לאומית ירדנית או כמדינה פלשתינית הנשלטת על-ידי בית המלוכה ההאשמית, ואת תושבי השטחים, שטיפחו לאומיות פלשתינית עצמאית, שלא היתה יותר מאשר חזון טריטוריאלי פוליטי. האינטרסים והאסטרטגיות של שני הגורמים העיקריים שיקפו דפוס שונה של התנהגות פוליטית מזה שבמערכת הצפונית: גם ישראל וגם ירדן לא היו מעוניינות בשליטה מלאה ורשמית בגדה המערבית, וכל אחת מהן ניסתה להטיל על שכנתה את האחריות לגדה המערבית הפלשתינית. גם הקואליציות הימניות ביותר בישראל המשיכו להכיר בריבונותה החלקית של ירדן, בעוד שישראל שימשה כממשל האחראי בפועל, וניסתה ליצור עובדות שישפיעו על הסדר הקבע בסוגיית הריבונות במשך שנים רבות בעתיד. המשך ההתיישבות היהודית בשטחים מעולם לא היה מכוון לנטילת מלוא האחריות עליהם מידי ירדן.

שיקולים אלה, לצד התפרצות האינתיפאדה, בדצמבר 1987, הניעו את חוסיין לשאת את נאום המפורסם ב-31 ביולי 1988, שבו הודיע על ניתוק כל הקשרים בין ירדן לגדה המערבית, מחשש שהרגשות הפלשתיניים והפעילות האלימה יגלשו לארצו. תגובתה של ישראל למדיניות זו באה כעבור יותר מחמש שנים, בדמות מדיניות דו-נדבכית.

המזרח התיכון, זו הפעם הראשונה מאז הקמתו. בצומת חיוני זה, בחרה ממשלת ישראל במדיניות של "השד שאנחנו מכירים כבר". מחשש שאש"ף יתפורר, ועל מקומו יבואו ארגונים קטנים וקיצוניים יותר, שהחשוב בהם הוא החמאס האיסלאמי, יזמה ישראל משאומתן בין שני הצדדים. ברור שההסכם בין השניים היווה ניצחון חשוב לאש"ף. מדיניות המאבק המזוין שלו, בשילוב עם מהלכים דיפלומטיים, שכנעה לבסוף את מנהיגי ישראל להכיר בארגון מבלי שזה ייאלץ לבטל את האמנה הפלשתינית שלו ומבלי שיוכיח שהוא שולט בארגונים החברים בו. לחיצת-היד בין ערפאת לרבין על מדשאת הבית הלבן ייצגה אפוא ניצחון של ערפאת והוכחה חותכת לשינוי טיבו של הסכסוך גם מנקודת-ראותם של הפלשתינים.

כל האינטרסים האלה נובעים ממדיניות ביטחון ישראלית ברורה. לפני עידן הגרעין במזרח התיכון, וודאי שאחרי תחילתו, היו המרחקים בין מרכזי האוכלוסייה העיקריים בישראל ובירדן קצרים מאוד. לפני מלחמת ששת הימים היתה לירדן אפשרות צבאית לנתק את צפון ישראל מדרומה, ב"מותניים הצרים" של המדינה, מצפון לתל-אביב. אחרי הקמת הרשות הפלשתינית מצאו את עצמן גם ישראל וגם ירדן בסיכון דומה: הנוכחות הצבאית הפלשתינית העיקרית עלולה להפוך לצבא, אם וכאשר תהפוך הרשות למדינה. הצבא שלה יתפרס בדיוק במקומות שבהם היה פרוס הלגיון הירדני עד 1967, דהיינו, הוא עלול להוות סכנה דומה ולבתר את ישראל לשניים, בעזרת סיוע צבאי שיקבל ממדינות ערביות אחרות. ובזאת טמון האיום על ירדן: היא עלולה למצוא את עצמה נתונה ללחצים כבדים ביותר להרשות לחילות משלוח ערביים לעבור דרך שטחה לשטחי הרשות הפלשתינית, כדי להילחם בישראל. כפי שכבר צוין לעיל, עירק רואה בירדן לא רק אזור חיץ בינה לבין ישראל, וצדאם חוסיין ויאסר ערפאת הפגינו כבר את הברית האסטרטגית ביניהם בימי המשבר והמלחמה במפרץ ב-91-1990, ופעם נוספת בימי המתח הצבאי במפרץ, ב-1998. בהתחשב במרחקים הקטנים שבהם מדובר והמשמעות של סכסוך שיתנהל בשטח מצומצם, שלא יאפשר להפעיל שום נשק להשמדה המונית, ייאלצו כל הצדדים המעורבים להפעיל נשק מקובל יותר. בנסיבות כאלה, ובהתחשב בסיכוי הקלוש שישות פלשתינית כלשהי תחזיק מעמד בכוחות עצמה, יש לישראל ולירדן כאחת אינטרס ברור להחזיק בעמדות המשקיפות על שטחי הרשות הפלשתינית, ובוודאי שהן יעשו כל מאמץ העולה על הדעת כדי לבלום הברחת כל נשק שהוא, לרבות נשק קל, לשטחים אלה.

השינויים בעמדות הפלשתינים והמצרים מאז שנות השבעים אפשרו את המשך המגעים בין פקידים ירדניים וקובעי מדיניות ישראלים שהחלו עוד ב-1963. מגעים אלה הולידו מדיניות ישראלית מעשית דו-נדבכית בקשר לתפקידה של ירדן בפוליטיקה הפלשתינית: מחד גיסא, ישראל הכירה בתפקידה של ירדן בשטחים על אף נוסחת רבאט מ-1974; ומאידך גיסא, אחרי שכשלו ניסיונותיה של ישראל להקים מנהיגות מקומית בשטחים ("אגודות הכפרים" בשטחים) ואחרי שישראל ואש"ף פתחו במגעים עקיפים בקיץ 1981 כדי לשים קץ ללחימה בדרום לבנון, התנהגה ישראל כאילו היא מקבלת את נוסחת רבאט, הלכה למעשה, משום שהיא מכירה באש"ף כצד למשא-

ראשית, ההסכם בין ישראל לאש"ף נחתם בספטמבר 1993 במהלך שנתפס כנטישת "האופציה הירדנית" – אחד מעמודי התווך המסורתיים של המדיניות הישראלית והציונית במזרח התיכון מאז 1946. שנית, לאחר שהבעיה הפלשתינית נפתרה בחלקה, לפחות לדעת פקידיים ישראלים וירדניים בכירים, נחתם הסכם השלום בין ישראל לירדן באוקטובר 1994, כתוצאה ישירה מההתפייסות בין ישראל לפלשתינים. אולם שני הסכמים אלה הושגו רק אחרי שחל שינוי יסודי בכל המערכת: לא עוד יריבות ירדנית-ישראלית תוך כדי דריקיום בשלום, אלא תחרות עזה בין ישראל לגורם חדש – עירק. מלחמת המפרץ והתקפות הטילים על ישראל ב-1991 הניעו את ההנהגה בירושלים להבין שירדן והפלשתינים גם יחד הם עכשיו הגורם החלש במערכת האזורית. הסוגיה האמיתית שעמדה עכשיו על הפרק היתה עתידם של השטחים הערביים בין ישראל לעירק, כאזור חיץ בין שני האויבים. לצורך זה היתה ישראל זקוקה לנוכחות ערבית פרו-מערבית, ורצוי – ידידותית, בינה לבין עירק, וזו הושגה בזכות הקשרים המסורתיים עם ירדן וההסכם שנחתם זה עתה עם הפלשתינים. מדיניות זו ננקטה לראשונה דווקא בתקופת כהונתה של ממשלת קואליציה ימנית, ובאה לידי ביטוי בהחלטה לפתוח במשא-ומתן עם משלחת ירדנית-פלשתינית משותפת, מתוך הכרה שהצד הפלשתיני מייצג בעצם את אש"ף.

עימות בין ישראל לעירק סביב הגדה המזרחית הוא כיום סיכוי סביר יותר מאשר בעבר. אולם, חתימת ההסכמים בין ישראל לירדן ובין ישראל לפלשתינים עשויה להוביל להקמת ציר אנטי-עירקי חדש. קואליציה חדשה זו היא פועל-יוצא ממלחמת המפרץ ב-1991 וממספר גורמים נוספים. אי-אפשר להתכחש לקיומה של אופוזיציה איסלאמית מאורגנת היטב, על אף העובדה שירדן הופכת בהדרגה לחברה פוליטית דמוקרטית, ועל אף התערבות מצומצמת מצד המדינה. אופוזיציה זו ממלאת כבר תפקיד משמעותי בפוליטיקה הירדנית, והיא לא תירתע משינוי פעולה עם כוחות חיצוניים. כל מסעי הבחירות לפרלמנט הירדני מאז 1989 הבליטו את קיומה של אופוזיציה משמעותית ואת הצורך של המשטר להתפשר עמה בצורה זו או אחרת. יתר על כן, תוחלת החיים המפוקפקת של המלך החולה ועתידה של ירדן בעידן שאחרי חוסיין הפכו למקור דאגה נוספת לכל המדינות והגורמים בשכנותה של הממלכה. נקודות תורפה מסורתיות וחדשות אלה עלולות לפתות את עירק להפנות את מבטה מערבה ולחפש שם עילה חדשה כדי לאחד סביבה את אזרחיה.

יש להניח שענין של סוריה, ערב הסעודית וישראל תהיה צופייה לכל שינוי במערכת הפנים-ירדנית, מתוך עניין רב, ובכוננות לכל תגובה פוליטית וצבאית אפשרית. הישות המדינית הירדנית והנוכחות הפלשתינית, החושדות בסוריה ובעירק ומודאגות מפני השתלטות סעודית אפשרית על המקומות הקדושים לאיסלאם לטווח ארוך, שותפות אפוא כבר עתה לישראל בחרדות ההישרדות שלהן, ואינן מזדרזות להביע תמיכה בעירק ולתמוך בה בעקיפין נגד ישראל, כפי שנהגו שתיהן במלחמת המפרץ ב-1991. בהשלימה עם מציאות חדשה זו התייחסה ירדן בעצם לשאלת הישרדותה של הממלכה כישות האשמית עצמאית בגדה המזרחית מול איומים חדשים מבפנים, שנחשפו

באפריל 1989 (מהומות המזון), בנובמבר 1989 (ניצחון הקיצונים האיסלאמיים בבחירת לפרלמנט), ובמאי 1990 (מהומות הפלשתינים). מנהיגי ישראל, ירדן והפלשתינים עשו אפוא הימור מחושב בסתיו 1993 ובסתיו 1994, תהיה אשר תהיה עמדתם הסופית.

סיכום

היחסים הישירים בין ישראל לירדן מתקרבים לשנתם הארבעים, וברור ששתיהן הפיקו מהם תועלת. ישראל, כמו ירדן, ספגה את העוינות המצרית בשנות החמישים והשישים, ובשנות השמונים והתשעים מצאה בירדן אזור חיץ שהפריד בינה לבין עירק. ירדן מצאה בישראל בעלת-ברית מהימנה: ב-1967, בניסיונות שטרם נדונו כל צורכן, שחררה ישראל את הממלכה ההאשמית מהאיום הפלשתיני על עצם קיומה, בכך שהשתלטה על הגדה המערבית. לאחר מכן, ב-1970 וב-1980, עמדה ישראל על המשמר והרתיעה את סוריה מפני צעדים תוקפניים נגד הממלכה. נוסף על תועלת אסטרטגית הדדית זו, השיגה ישראל גישה אל העולם הערבי, אם כי בעקיפין, וירדן ניצלה את קשריה של ישראל בושינגטון כדי להעביר מסר, שגם אם נודעה בעבר בשל חוסר היציבות הפוליטית שלה, הרי כיום היא מהווה מדינה מתונה ויציבה באזור. אולם כל ברית פוליטית חייבת להעניק לשותפים לה תועלת מוחשית מאוד, כזאת או אחרת, בייחוד אם זו ברית חשאית, שאם תיחשף, יהיה צורך לשלם עבורה מחיר פוליטי כבד מאוד. מאחר שמי שהיתה משלמת את המחיר במקרה זה היא ירדן, מסתבר כי היא שהפיקה את מלוא התועלת מהברית. אין ספק שהגוש הישראלי-ירדני, בגיבוי אמריקני מתמיד ברקע, תרם במידה רבה להישרדותם של המלוכה ושל חוסיין המלך, כראש המשטר. מהלכיו של חוסיין במלחמת יום כיפור ובהפצצת הכור הגרעיני העירקי ב-1981, שהוזכרו לעיל, מלמדים שהוא היה אסיר-תודה למדי לתרומתה של ישראל לו ולממלכתו.

כל המשברים הללו (1960, 1967, 1970, 1973, 1980, 1981) התנהלו לפי דפוס מובהק אחד של התנהגות פוליטית ואסטרטגית אצל שני הצדדים: סיוע הדדי נגד גורם ערבי שלישי – בדרך כלל, האיום והסכנה הפלשתיניים. מהלכה של ירדן היו תמיד חשאיים, ואילו מהלכה של ישראל היו תמיד פומביים, או התפרסמו לאחר מעשה, על אף שנועדו לסייע לחוסיין. הבדל זה בדרכי הפעולה נבע במידה רבה מהבדלי הגישות והציפיות באותו הציבור: העולם הערבי לישראל לא היו כל יחסים של ממש עם שום מדינה ערבית עד לאחר מלחמת המפרץ (1991), והיא ניסתה, לרוב לשווא, להקנות לעצמה לגיטימציה ליחסים כאלה בקרב מדינות ערב. לדעתה של ישראל, יחסים עם ירדן היו עשויים להביא להכרה כזאת, אבל רק חתימת ההסכם עם אש"ף, האויב העז והרצחני ביותר של ישראל וירדן גם יחד, העניק לה לגיטימציה מעין זו. סוגיית לגיטימציה דומה הרתיעה את המלך מפני פרסום יחסיו עם ישראל. סבו נרצח ב-1951 בידי פלשתיני מפני שהצליח להשיג פריצת-דרך ביחסים עם ישראל. חוסיין, בניגוד לסבו, הרחיב מאוד את היקף ההסכמים החשאיים עם ישראל, אבל וידא שישאר על כנו

כדי ליישם את ההבנות שהשיג, ולקדם אותן עד כדי הסכם שלום מלא.

היחסים בין ירדן לארצות-הברית לא היו תמיד הדוקים וידידותיים מאוד, למרות הידידות הממושכת בין שתי הארצות: הסכמי קמפ-דייוויד, שהביאו למה שכונה בפי המלך "שלום נפרד", ותמיכתו של המלך בעירק, במשבר 1990-91, הצריכו מתווך, או יותר נכון – בעל-ברית מהימן, שיוכל לעמוד לצדה של ירדן בימי מתיחות וגם להעביר לארצות-הברית מסרים חשאיים בעת הצורך. ישראל אמנם לא מילאה כל תפקיד משמעותי כלפי ירדן בימי משברים פיננסיים, אבל היא העניקה לה כל מטרייה ביטחונית אפשרית. ישראל נמנעה מכל פעולה נגד עירק אפילו בימי התקפות ה"סקאדים" ב-1991, בין השאר כדי לא לפגוע בריבונות הירדנית.

מדיניות החוץ של ירדן במשך קרוב לארבעים שנות

המשא-ומתן הללו התבססה על שני עמודי תווך: האחד קבוע – קואליציה הדוקה עם ישראל, והשני משתנה – קואליציה קצרת-טווח עם אחת משכנותיה הערביות של ירדן. בצורה זו מילאה ירדן בפומבי את חובתה כלפי הסולידריות הערבית, ואילו בחשאי השתיתה את עצם הישרדותה על זהות אינטרסים עם המדינה היהודית. שניות זו אפיינה גם את עמדתה של ירדן כלפי המרכיבים של הסדר הקבע במזרח התיכון. הקמתה של מדינה פלשתינית היא כורח המציאות, לדעת המלך, למרות שהיא אינה משרתת את האינטרסים הלאומיים של ארצו. בנקיטת עמדה זו, ובעצם – בהאמינו בה, זוכה המלך ביתר הסכמה ומקובלות בקרב אזרחיו הפלשתינים בגדה המזרחית, בעוד שהוא ממשיך לסמוך בחשאי על ישראל, או על שיתוף-הפעולה הביטחוני הישראלי-ירדני, כדי להרחיק כל סכנה שתצמח לשתייהן מהקמת מדינה פלשתינית ■

מספר ההסכמים שנחתמו במזרח התיכון שווה בדיוק נמרץ למספר ההסכמים שהופרו.

שמעון פרס